

ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ

ΠΜΣ: Χώρος, σχεδιασμός και δομημένο περιβάλλον

**Ειδίκευση: Προστασία, αποκατάσταση και ανάδειξη ιστορικών
κτηρίων και συνόλων**

Μεταπτυχιακή εργασία:

**Ναοί πληγέντες από τους σεισμούς του έτους 2021 στην ευρύτερη
περιοχή του Αρκαλοχωρίου. Αποτίμηση των ζημιών τους σε σχέση με
επεμβάσεις που είχαν προηγηθεί.**

Επιβλέπων καθηγητής: Ασλανίδης Κλήμης

Φοιτητής: Κατσαλής Γεώργιος

Χανιά, Μάιος 2024

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

A. Εισαγωγή	4
B. Τοπογραφικό και ιστορικό σημείωμα της σεισμόπληκτης περιοχής	8
Μινωική περίοδος	9
Αρχαϊκοί-κλασσικοί-ελληνιστικοί-ρωμαϊκοί χρόνοι	9
Βυζαντινή περίοδος και ενετοκρατία	11
Γ. Τα μνημεία. Τεκμηρίωση, παλαιότερες επεμβάσεις, ζημιές από τον σεισμό. Συγκριτική αποτίμηση επεμβάσεων και ζημιών.	19
1. Μιχαήλ Αρχάγγελος στο Αρκαλοχώρι	20
2. Άγιος Γεώργιος στο Αρκαλοχώρι	35
3. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στη Χανδρού	42
4. Κοίμηση της Θεοτόκου στο Αρχοντικό	51
5. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος και Ζωοδόχος Πηγή στο Χουμέρι	59
6. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος και Μιχαήλ Αρχάγγελος στον Γαλατά	72
7. Εισόδια της Θεοτόκου και Άγιος Δημήτριος στο Χουμέρι	79
8. Μεταμόρφωση του Σωτήρος στην Μικρή Επισκοπή	90
9. Άγιος Νικόλαος και Χαράλαμπος στο Μιλιαρίσι	107
10. Άγιος Αντώνιος στον Πατσίδερο	120
11. Αγία Τριάδα και Αγία Αικατερίνη στη Μαχαιρά	129
12. Εισόδια της Θεοτόκου στο Σκλαβεροχώρι	135
13. Ζωοδόχος Πηγή στον Σαμπά	142
14. Άγιος Νικόλαος στον Σαμπά	155
15. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος στις Μελέσες	162
16. Άγιος Αντώνιος στις Μελέσες	171
17. Άγιοι Απόστολοι Θόλων στο Αλάγνι	178
19. Άγιος Νικόλαος στο Χουδέτσι	202
20. Κοίμηση της Θεοτόκου στους Κάτω Αστροκούς	211

A. Εισαγωγή

Δ. Συμπεράσματα	221
1. Κριτήριο αρχιτεκτονικού τύπου	221
2. Κριτήριο απόστασης.....	222
3. Κριτήριο θεμελίωσης-έδρασης.....	223
4. Κριτήριο προσθήκης-επέκτασης.....	224
5. Κριτήριο προσθήκης - επέκτασης από σκυρόδεμα.....	226
6. Κριτήριο επικάλυψης θόλων από σκυρόδεμα	227
7. Κριτήριο κεράμωσης - στεγάνωσης θόλων	227
8. Κριτήριο ενεμάτων	228
9. Κριτήριο ελκυστήρων.....	229
10. Κριτήριο αρμολογήματος-επιχρίσματος.....	230
11. Κριτήριο επισκευής κωδωνοστασίων	231
12. Κριτήριο επεμβάσεων-κατάστασης διατήρησης	232
Ε. Επίλογος	234
Βιβλιογραφία	234

Α. Εισαγωγή

Η ευρύτερη περιοχή της Κρήτης διαχρονικά πλήττεται από μεγάλους σεισμούς, τους μεγαλύτερους στον ελλαδικό χώρο, καθώς βρίσκεται σε ιδιαίτερα κατακερματισμένη λιθόσφαιρα όπου συγκρούονται η ευρασιατική με την αφρικανική γεωλογική πλάκα. Στους μεγάλους αυτούς σεισμούς προστίθεται από το 2021 και ο λεγόμενος «σεισμός του Αρκαλοχωρίου».¹ Ήδη από τον Ιούλιο του έτους 2021 σημειώνονταν μικρού μεγέθους σεισμοί στην περιοχή του Αρκαλοχωρίου και ανατολικά του όπου κατασκευάζεται το νέο διεθνές αεροδρόμιο Καστελλίου. Το πρωί όμως της 27^{ης} Σεπτεμβρίου 2021 σημειώθηκε σεισμός μεγέθους 6 βαθμών της κλίμακας ρίχτερ με επίκεντρο ανατολικά του Αρκαλοχωρίου και νότια του νέου αεροδιαδρόμου. Ο σεισμός ήταν ιδιαίτερα καταστροφικός και σε μία περίπτωση στο Αρκαλοχώρι, θανατηφόρος. Έγινε αισθητός και εκτός της Κρήτης και προκάλεσε μεγάλες ζημιές σε χιλιάδες κτήρια μεταξύ των οποίων και σε ναούς. Χαρακτηριστικά, μόνο στον Δήμο Μινώα Πεδιάδας από τους δευτεροβάθμιους ελέγχους χαρακτηρίστηκαν 2.207 κτήρια προσωρινά ακατάλληλα για χρήση (κίτρινα) που χρήζουν επισκευής, εκ των οποίων τα 94 ανήκουν στην κατηγορία «ιεροί ναοί-δημόσια κτήρια», και 802 κτήρια χαρακτηρίστηκαν ως επικίνδυνα για χρήση (κόκκινα), εκ των οποίων τα 9 ανήκουν στην κατηγορία «ιεροί ναοί-δημόσια κτήρια». Αναφορικά με τα πληγέντα μνημεία στην περιφερειακή ενότητα Ηρακλείου, η Εφορεία Αρχαιοτήτων κατέγραψε 80 ναούς με ζημιές και 2 μοναστήρια.² Παρατηρήθηκε όμως μια ποικιλία στην ανταπόκριση των μνημείων στον σεισμό καθώς διαπιστώθηκε ότι κάποια από αυτά έμειναν αλώβητα ενώ σε άλλα προκλήθηκαν ήσσονος σημασίας ζημιές. Κοινό χαρακτηριστικό όλων των μνημείων, πληγέντων και μη, είναι ότι έχουν πραγματοποιηθεί επεμβάσεις σε αυτά από την περίοδο της βενετοκρατίας έως τη σύγχρονη εποχή, γεγονός που έδωσε το έναυσμα για τη σύνταξη της παρούσας εργασίας.

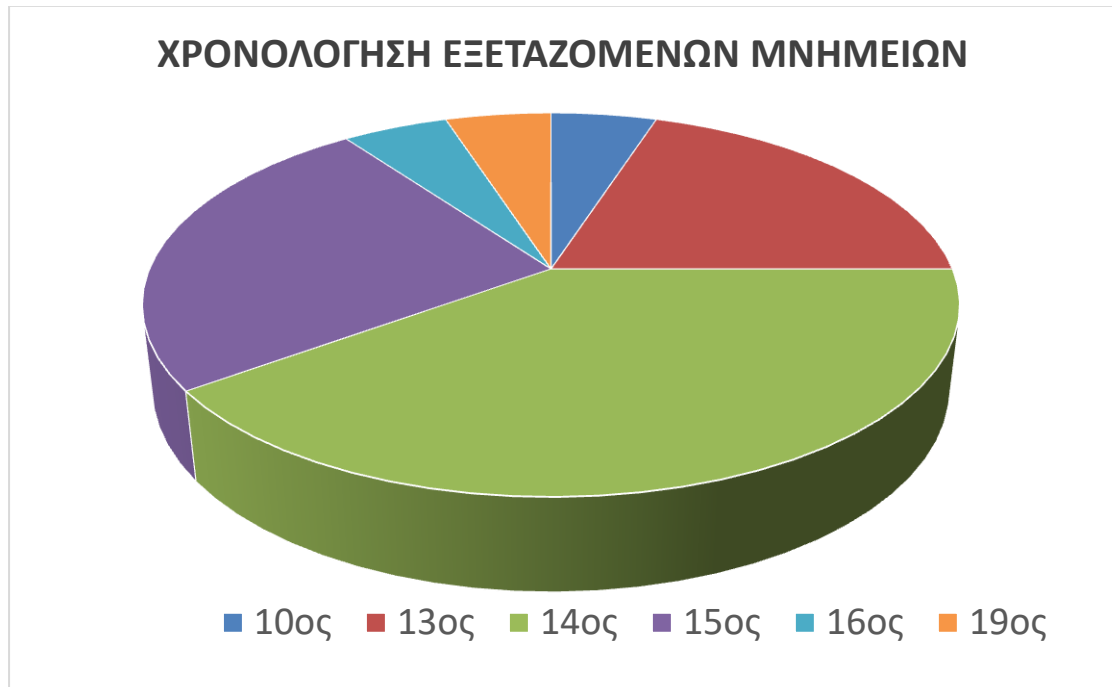
Σκοπός της εργασίας είναι η εξέταση ναών που χρονολογούνται από τον 10^ο αιώνα έως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, οι οποίοι επλήγησαν από τους σεισμούς που έγιναν το Σεπτέμβριο του 2021 με επίκεντρο την περιοχή του Αρκαλοχωρίου και η αποτίμηση των ζημιών που υπέστησαν σε σχέση με επεμβάσεις που είχαν προηγηθεί

¹ Συνέντευξη του σεισμολόγου Δρ. Γεράσιμου Παπαδόπουλου, στο Αθηναϊκό - Μακεδονικό Πρακτορείο Ειδήσεων, https://www.neakriti.gr/kriti/1567403_stin-kriti-oi-ishyroteroi-seismoι-stin-istoria-tis-horas (Δημοσίευση 9-2-2020, Ανάκτηση Ιανουάριος 2024).

² Προσωπική μαρτυρία ως επιβλέπων αρχαιολόγος της ΕΦΑΗΡΑ.

Α. Εισαγωγή

από την περίοδο της βενετοκρατίας έως τη σύγχρονη εποχή. Παράλληλα εξετάζονται περιπτώσεις ναών της ίδιας περιοχής στους οποίους δεν σημειώθηκαν ζημιές.

Αρχικά έγινε επιλογή ναών της ευρύτερης περιφέρειας του Αρκαλοχωρίου από το σύνολο αυτών που επλήγησαν από τους σεισμούς του 2021. Η επιλογή των ναών βασίζεται σε δυο βασικά κριτήρια που συνεξετάζονται: τη σοβαρότητα των ζημιών και την ύπαρξη προσθήκης, επέκτασης και επεμβάσεων στερέωσης ή αποκατάστασης, διαχρονικά, θέτοντας τα ακόλουθα ερευνητικά ερωτήματα:

- 1) Συνέβαλαν οι επεμβάσεις της αρχαιολογικής υπηρεσίας στη σεισμική απόκριση των μνημείων;
- 2) Υπάρχουν ενδείξεις πως κάποιες επεμβάσεις ήταν βλαπτικές ή άστοχες;
- 3) Οι χωρίς εγκρίσεις επεμβάσεις των ενοριών έβλαψαν τα μνημεία;

Επιλέχθηκαν είκοσι ναοί έπειτα από επιτόπια έρευνα σε πολλαπλάσιο αριθμό μνημείων. Καταρτίστηκε κατάλογος με αυτούς και ακολούθησε η εξέτασή τους και παράλληλα έγινε γεωγραφικός εντοπισμός τους σε χάρτη. Για κάθε ναό αναφέρονται πληροφορίες ως προς τα αρχιτεκτονικά και μορφολογικά τους χαρακτηριστικά, την παθολογία τους και τις επεμβάσεις που έλαβαν χώρα σε αυτούς. Πληροφορίες και φωτογραφικό υλικό για το ιστορικό των επεμβάσεων αντλήθηκαν από το αρχείο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηρακλείου κατόπιν εγκριτικής Απόφασης για τη μελέτη και χρήση του σχετικού υλικού που εντοπίστηκε.³ Σε τέσσερις περιπτώσεις αντλήθηκαν

³ Υπ' αριθμ. 221685/4-8-2023 ΑΔΑ:6ΚΧΔ46ΝΚΟΤ-ΔΛΙ Απόφαση της ΕΦΑΗΡΑ).

A. Εισαγωγή

πληροφορίες και από τις μελέτες που συντάχθηκαν από το Εργαστήριο Αντισεισμικής Τεχνολογίας, του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου.⁴ Επίσης σε κάποιες περιπτώσεις, ελήφθησαν πληροφορίες από τους εφημέριους των οικείων ενοριών, επιτρόπους αλλά και τεχνίτες που εργάστηκαν στους ναούς. Στη συνέχεια ακολούθησε αποτίμηση των ζημιών σε σχέση με τις επεμβάσεις. Η ίδια μεθοδολογία ακολουθείται και στις περιπτώσεις ναών που δεν προκλήθηκε καμία ζημιά.

Ως περιοχή ενδιαφέροντος ορίστηκε συμβατικά για τις ανάγκες της έρευνας η πληγείσα ευρύτερη έκταση του Αρκαλοχωρίου σε ακτίνα έντεκα περίπου χιλιομέτρων. Η έκταση αυτή, ανήκει στους Καλλικρατικούς Δήμους Μινώα Πεδιάδας και Αρχανών - Αστερουσίων, εντός της Περιφερειακής Ενότητας Ηρακλείου και περιλαμβάνει την πλειονότητα των πληγέντων μνημείων.

Η εργασία δομείται σε τρία κεφάλαια.

Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται μία σύντομη τοπογραφική και ιστορική-αρχαιολογική αναδρομή της ευρύτερης περιοχής του Αρκαλοχωρίου.

Στο δεύτερο κεφάλαιο για κάθε ναό χωριστά παρατίθενται πληροφορίες που περιλαμβάνουν τα τυπολογικά, μορφολογικά και κατασκευαστικά του χαρακτηριστικά, ιστορικές πληροφορίες, οικοδομικές φάσεις και τον διάκοσμό του. Επίσης περιγράφονται, οι επεμβάσεις που έχουν πραγματοποιηθεί σε αυτόν, οι ζημιές που προκλήθηκαν από τον σεισμό και τέλος γίνεται αποτίμηση των ζημιών σε σχέση με τις επεμβάσεις.

Στο τρίτο κεφάλαιο εξάγονται συμπεράσματα εξετάζοντας βάσει κριτηρίων τις συνέπειες των επεμβάσεων σε σχέση με την ύπαρξη ή μη ζημιών.

Για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας δημιουργήθηκε σχεσιακή βάση δεδομένων (σε περιβάλλον Microsoft Access), μέσα από την οποία έγινε η επεξεργασία όλων των επιμέρους κριτηρίων των ναών (π. χ. απόσταση από επίκεντρο κλπ), ενώ οι ναοί, όπως και το επίκεντρο του σεισμού, καταχωρήθηκαν σε ειδικά σχεδιασμένο Γεωγραφικό Σύστημα Πληροφοριών (σε περιβάλλον QGIS), από το οποίο προήλθε ο χάρτης των μνημείων.

Η περαιτέρω μελέτη αποτίμησης των ζημιών σε σχέση με τις επεμβάσεις που είχαν προηγηθεί στους εν λόγω ναούς, από ειδικούς επιστήμονες και ειδικές μεθόδους στο πλαίσιο διεπιστημονικής διερεύνησης, θα αποδώσει και επαρκείς προτάσεις επεμβάσεων για την αποκατάσταση αυτών, ώστε να μπορέσουν να συνεχίσουν να

⁴ Ανάθεση προγράμματος με την υπ' αριθμ. 375596/25-8-2022 Απόφαση της ΔΑΒΜΜ (ΑΔΑ: ΨΥΜΗ4653Π4-ΞΧΞ), Επιστημονικός Υπεύθυνος Καθηγητής κ. Κ. Σπυράκος.

A. Εισαγωγή

ίστανται προστατευμένοι από τη φθορά του χρόνου αλλά και από την τυχόν επανάληψη ισχυρής σεισμικής δράσης.

Β. Τοπογραφικό και ιστορικό σημείωμα της σεισμόπληκτης περιοχής

Η επαρχία Μονοφατσίου⁵ αποτελεί μία από τις επτά επαρχίες του Νομού Ηρακλείου και καταλαμβάνει το ΝΑ τμήμα της σημερινής Περιφερειακής Ενότητας Ηρακλείου (Εικ. 1). Η ιδιαίτερη γεωμορφολογία του εδάφους παρέχει φυσική προστασία στην επαρχία, καθώς περιβάλλεται δυτικά από τον ορεινό όγκο του Ψηλορείτη, ανατολικά και νότια από την οροσειρά της Δίκτης και το Λιβυκό πέλαγος αντίστοιχα, ενώ από τα υψώματά της μπορεί να δει κανείς ολόκληρη την επαρχία πεδιάδος του Ηρακλείου να απλώνεται βόρεια. Οι επαρχίες Μονοφατσίου και Πεδιάδος απαρτίζουν την ευρύτερη περιοχή της Πεδιάδας⁶ και του Ομφάλιου Πεδίου, που αποτελούν σε μεγάλο βαθμό εδώ και 35 χρόνια, το πεδίο επιφανειακής αρχαιολογικής έρευνας και καταγραφής (Εικ. 2). Η ευρύτερη αυτή περιοχή της Πεδιάδας, ανέκαθεν διέθετε σημαντική ποικιλία φυσικών πόρων, όπως ξυλεία, λίθους, πηλό, κ.ά., εκτός από την καλλιεργήσιμη γη. Προστατεύεται από τα φυσικά οχυρά των ορεινών όγκων και βρέχεται από θάλασσα, στοιχεία που την καθιστούσαν οικονομικό, θρησκευτικό, βιοτεχνικό, πολιτιστικό και στρατηγικό κέντρο.

Στο ανατολικό τμήμα της εύφορης και περικλειστής πεδιάδας βρίσκεται η ημιορεινή κωμόπολη του Αρκαλοχωρίου Μονοφατσίου σε υψόμετρο 425μ. Ο οικισμός του Αρκαλοχωρίου ανήκει στο Δήμο Μινώα και απέχει 33χλμ. ΝΑ της πόλης του Ηρακλείου. Απλώνεται στους πρόποδες του χαμηλού λόφου του Προφήτη Ηλία και κατοικείται ήδη από τους Παλαιοανακτορικούς χρόνους.⁷ Μισό χιλιόμετρο νοτιοδυτικά του Αρκαλοχωρίου εντοπίστηκε η θέση Προφήτης Ηλίας στο ΝΔ τμήμα του Ομφάλιου Πεδίου (Εικ. 3). Πρόκειται για σημαντικό προϊστορικό σπήλαιο που χρονολογείται στην ΥΜΙΙΑ2/Β περίοδο και ερμηνεύεται ως τόπος λατρείας.⁸ Από την κορυφή του λόφου υπάρχει οπτική επαφή με τα σημαντικότερα μινωικά ιερά κορυφής του νομού Ηρακλείου (Κόφινα, Γιούχτα, κ.τ.λ.). Στα πόδια του απλώνεται ο μεγάλος κάμπος του Αρκαλοχωρίου ανατολικά και νότια μέχρι τις κορυφές των Λασηθιώτικων βουνών, βόρεια βρίσκεται ο κάμπος του Καστελλίου και Θραψανού, δυτικά βρίσκεται ο κάμπος του Χουμερίου και της Αγίας Σεμνής, ενώ στα νότια υψώνονται οι χωματόλοφοι της Μουσούτας, και του Τζίγκουνα.

⁵ Ξανθουδίδης 1926, βλ. για την επαρχία Μονοφατσίου σελ. 43, <https://el.wikipedia.org/wiki/>.

⁶ Panagiotakis 2003, σελ. 327-430. Γεωργούδης 2010, «Μια Πεδιάδα γεμάτη αρχαία», Διαθέσιμο στο <https://www.archaiologia.gr/blog/2010/04/20/> (Πρόσβαση 12 Ιανουαρίου 2024).

⁷ Γκαλανάκη, Παπαδάκη, Σημαντώνη-Μπουρνιά, Κριτζάς, Ρογδάκης, Σιναδινάκη 2012-2013, σελ. 201. Και Παναγιωτάκης, Παναγιωτάκη, Guzowska, Πασχαλίδης 2006, σελ. 749.

⁸ Παναγιωτάκης, Παναγιωτάκη, Guzowska, Πασχαλίδης 2006, βλ. χάρτη 3 αρ. 2 σελ. 751, 766.

Β. Τοπογραφικό και ιστορικό σημείωμα της σεισμόπληκτης περιοχής

Μινωική περίοδος

Στην ευρύτερη περιοχή του Αρκαλοχωρίου έχουν έρθει στο φως αρκετοί σημαντικοί οικισμοί νεολιθικών, μινωικών και αρχαϊκών χρόνων. Κατά τη διάρκεια της νεολιθικής περιόδου αναπτύχθηκε ένας αξιοπρόσεκτος αριθμός νεολιθικών θέσεων στην ευρύτερη περιοχή της Ζίντας⁹, σχεδόν 5χλμ. δυτικά του Αρκαλοχωρίου. Μινωικοί οικισμοί έχουν εντοπιστεί στη θέση Βορνό ή Πύργος στον ημιορεινό οικισμό Σαμπά¹⁰, 11χλμ. βόρεια του Αρκαλοχωρίου (Εικ. 4-5). Επίσης, περίπου 4χλμ. βόρεια του Αρκαλοχωρίου ήρθε στο φως συγκρότημα μινωικών ανακτόρων, στο βόρειο άκρο του βραχώδους λόφου Γαλατιανή Κεφάλαια, νότια του χωριού Γαλατά.¹¹ Ο οικισμός του Γαλατά κατά τη διάρκεια της σύντομης ζωής του, στη ΜΜ ΙΙΙ περίοδο, είχε υπό τον έλεγχό του τα παρακείμενα εδάφη, συμπεριλαμβανομένου ίσως και του σπηλαίου του Προφήτη Ηλία στο Αρκαλοχώρι, όπως υποστηρίζει ο Warren.¹² Τέλος, δεν θα μπορούσαμε να παραλείψουμε την αρχαιότερη ίσως πόλη της Κρήτης, τη Λύττο, που εντοπίζεται ΒΑ του σύγχρονου οικισμού Ξυδάς, περίπου 14χλμ. νοτιοδυτικά του Αρκαλοχωρίου. Η πόλη παρουσιάζει δραστηριότητα ήδη από τη μινωική περίοδο και ιδιαίτερη άνθιση από την κλασσική έως και τη ρωμαϊκή περίοδο.¹³

Αρχαϊκοί-κλασσικοί-ελληνιστικοί-ρωμαϊκοί χρόνοι

Στους αρχαϊκούς χρόνους έως και τους ελληνιστικούς χρόνους, η ευρύτερη περιοχή στα νοτιοδυτικά των Λασηθιώτικων βουνών, που περιλάμβανε και τον σύγχρονο οικισμό του Αρκαλοχωρίου, συγκροτούσε τη συνομοσπονδία του Κοινού των Αρκάδων.¹⁴ Η πόλη των Αρκάδων βρισκόταν, αρχικά τουλάχιστον, σε μια εκτεταμένη περιοχή που συμπεριλάμβανε ως κέντρο το λόφο του Προφήτη Ηλία στο Αφρατί¹⁵ (περίπου 15χλμ. ΝΑ του Αρκαλοχωρίου) και μία ευρύτερη περιφέρεια αποτελούμενη από τα χωριά που γειτνιάζουν με τον εν λόγω οικισμό. Επίσης, υπάρχει και η άποψη ότι η Αρχαία Αρκαδία βρισκόταν κοντά στη σημερινή έδρα του

⁹ *Galatas survey* 2017, σελ. 44.

¹⁰ Γκαλανάκη, Παπαδάκη, Evely, Σπυριδάκης 2016, σελ. 4.

¹¹ *The Galatas survey* 2017, σελ. 51.

¹² Warren 1994, σελ. 59.

¹³ Κοτσώνας, Συθιακάκη, Χανιώτης 2021, σελ. 213-264.

¹⁴ Φαράκλας, Κατάκη, Κοσσυβά, Ξιφαράς, Παναγιωτόπουλος, Τασούλας, Τσατσάκη, Χατζηπαναγιώτη 1998, σελ. 186 αρ. 22, σελ. 222 χάρτης 22.

¹⁵ Λεμπέση 1971, σελ. 493-500.

Β. Τοπογραφικό και ιστορικό σημείωμα της σεισμόπληκτης περιοχής

Δήμου Αρκαλοχωρίου, η οποία ονομαζόταν αρχικά Αρκαδοχώρι (Αρκάδων Χώρα).¹⁶ Οι ανασκαφές στο πρηνές του λόφου του Προφήτη Ηλία δυτικά της κωμόπολης του Αρκαλοχωρίου έφεραν στο φως οικιστικά κατάλοιπα ελληνιστικής ακρόπολης με πυρήνα κατοίκησης στους αρχαϊκούς-κλασσικούς χρόνους (Εικ. 6).¹⁷

Ο τερματισμός των εμφυλίων πολέμων και η αναζωπύρωση των εμπορικών συναλλαγών στη λεκάνη της Μεσογείου μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση το 69 π.Χ. ευνόησε τη Χερσόνησο, που αποτέλεσε πλέον την κύρια εμπορική πύλη για τη διακίνηση του παραγόμενου πλούτου της εύφορης ενδοχώρα της Πεδιάδος (Εικ. 7). Τα αρχαιολογικά δεδομένα μαρτυρούν την ύπαρξη αγροικιών υπό μορφή οργανωμένων εγκαταστάσεων, τα περισσότερα από τα οποία σχετίζονταν με την παραγωγή ελαιόλαδου και κρασιού. Αρκετές τέτοιες θέσεις έχουν ανασκαφεί στην ευρύτερη περιοχή του φράγματος του Αποσελέμι¹⁸ (34χλμ. από το Αρκαλοχώρι), στην είσοδο του χωριού Σμάρι (18χλμ. από το Αρκαλοχώρι), στην περιοχή της Πεδιάδας του Καστελλίου (περίπου 17χλμ. από το Αρκαλοχώρι) και κοντά στον οικισμό Γαλατά.¹⁹

Τα αρχαιολογικά ευρήματα δεν αφήνουν καμία αμφιβολία για το είδος της αγροτικής παραγωγής· επιβεβαιώνεται η συμβολή της αμπελουργίας και της παραγωγής λαδιού με την καλλιέργεια ελαιόδεντρων, στην οικονομία της περιοχής, διαπίστωση η οποία φαίνεται ότι ίσχυσε γενικά για την ευρύτερη περιοχή της Πεδιάδας. Φαίνεται ότι η ποσότητα των προϊόντων που ήταν απαραίτητη για τη διατροφή της οικογένειας διατηρούνταν σε αποθηκευτικούς χώρους, ενώ τμήμα της παραγωγής προοριζόταν για την αγορά, όπως συνάγεται και από την εύρεση των σταθμίων στην περίπτωση των αγροικιών κοντά στον Γαλατά. Οι αγροικίες συνήθως κατανέμονται κατά μήκος μεγάλων οδικών αρτηριών που οδηγούσαν στα σημαντικότερα διακομιστικά κέντρα, όπως η Λύττος και η Χερσόνησος.

Οι περισσότερες αγροικίες ανακατασκευάστηκαν αρκετές φορές και παρέμειναν σε χρήση τουλάχιστον έως τον 7^ο ή 8^ο αιώνα μ.Χ. και είχαν μεγάλη παραγωγική δραστηριότητα κατά τη διάρκεια των ρωμαϊκών και πρωτοχριστιανικών

¹⁶ Σπανάκης 1991, τόμ. Α', σελ. 145.

¹⁷ Γκαλανάκη κ.α 2012-2013, *Σαμπάς*, σελ. 201-203. Γκαλανάκη, Παπαδάκη, Σημαντώνη – Μπουρνιά, Κριτζάς, Ρογδάκης, Σιναδινάκης 2017, σελ. 201-228.

¹⁸ Μαυράκη-Μπαλανού, Καστανάκης, Τζιαμπάσης 2013, σελ. 387-393.

¹⁹ *Galatas survey 2017*, σελ. 114.

Β. Τοπογραφικό και ιστορικό σημείωμα της σεισμόπληκτης περιοχής

χρόνων και μέχρι την αραβική κατάκτηση. Η κατοίκηση στη Χερσόνησο και στη Λύττο, όπως και στις περισσότερες αρχαίες κρητικές πόλεις, φαίνεται να σβήνει μετά τον σεισμό το 795 μ.Χ. και έως την αραβική κατάκτηση. Οι κάτοικοι των περισσότερων περιοχών μετακινήθηκαν σε νέες θέσεις, στις οποίες αναπτύσσονται οι οικισμοί που αναβιώνουν έως σήμερα στα χωριά της υπαίθρου.

Βυζαντινή περίοδος και ενετοκρατία

Στην πρώτη βυζαντινή περίοδο και κατά τη διάρκεια της κατάληψης της Κρήτης από τους Άραβες της Ανδαλουσίας δεν υπάρχουν αναφορές των σημερινών οικισμών στην ευρύτερη περιοχή της Πεδιάδος και συγκεκριμένα του Αρκαλοχωρίου. Αντίθετα, μετά την ανακατάληψη της νήσου από τον Νικηφόρο Φωκά (961) γίνεται μνεία για πρώτη φορά στα ονόματα των σημερινών οικισμών. Μετά την ανάκτηση της Κρήτης από τους βυζαντινούς, ο Νικηφόρος Φωκάς εγκατέστησε μόνιμους στρατιώτες,²⁰ που πιθανόν ως πρώτοι οικιστές να έδωσαν τα ονόματά τους στους οικισμούς που τους παραχωρήθηκε γη (Εικ. 8). Για παράδειγμα, το τοπωνύμιο του οικισμού του Γαλατά, σύμφωνα με τον Σπανάκη, προέρχεται από τον πρώτο οικιστή, που ανήκε στη φρουρά του Νικηφόρου Φωκά.²¹ Δεν λείπουν βέβαια και τοπωνύμια οικισμών που έχουν αραβική προέλευση, όπως το Χουδέτσι και το Χουμέρι.²²

Η Κρήτη στις αρχές του 13ου αιώνα ανήκε, οριστικά, στις υπερπόντιες κτήσεις της Βενετίας, πήρε το όνομα *Regno di Candia* και χωρίστηκε από τη βενετική διοίκηση σε έξι διαμερίσματα, τα λεγόμενα «σεξτέρια», τα οποία στις αρχές του 14ου αιώνα μειώθηκαν σε τέσσερα,²³ τα λεγόμενα *territory*. Η περιοχή της Πεδιάδας ανήκε στο σεξτέριο του Χάνδακα, το οποίο περιέλαβε την πόλη του Χάνδακα και τα περίχωρά του. Σε αντίθεση με τη δεύτερη βυζαντινή περίοδο, οι πηγές για τους σημερινούς οικισμούς είναι πολύ περισσότερες και προέρχονται από τα σωζόμενα νοταριακά έγγραφα και τον μεγάλο αριθμό των τοιχογραφημένων ναών που χρονολογούνται την περίοδο της ενετοκρατίας.

Συγκεκριμένα, αρκετοί σημερινοί οικισμοί αναφέρονται για πρώτη φορά σε νοταριακά έγγραφα της ενετικής περιόδου από τις αρχές του 13^{ου} αιώνα μ.Χ., όπως το

²⁰ Detorakis 1994, σελ. 133.

²¹ Σπανάκης 1991 τόμ. Β' 1, σελ. 212.

²² Σπανάκης 1991, τόμ. Β' 2, σελ. 834.

²³ Γάσπαρης 2001, σελ. 168.

Β. Τοπογραφικό και ιστορικό σημείωμα της σεισμόπληκτης περιοχής

Αρχοντικό, το Χουμέρι (πρώτη μνεία το 1364)²⁴, το Αλάγνι, οι Αγίες Παρασκιές, το Θραψανό, ο Γαλατάς, το Αλάγνι και η Ζίντα,²⁵ ενώ σε ορισμένα η ύπαρξή τους χρονολογείται πριν και μέσα στον 15^ο αιώνα μ.Χ., όπως για παράδειγμα τα χωριά Σμάρι και Μελέσες.²⁶ Η πρώτη αναφορά του οικισμού ως Αρκαλοχώρι γίνεται σε έγγραφο του 1394 από το βενετικό αρχείο του Duca di Candia με το όνομα *Arcolecori* και με το ίδιο όνομα καταγράφεται στις ενετικές απογραφές, ως οικισμός που ανήκε στην *Castellania Belvedere*, στοιχείο που συμφωνεί με τη χρονολόγηση στα τέλη του 13^{ου} με αρχές του 14^{ου} αιώνα μ.Χ. του ναού του Αρχαγγέλου Μιχαήλ,²⁷ ο οποίος βρίσκεται στα περίχωρα του οικισμού. Εκτός από τις άμεσες πηγές που μας παρέχουν τα αρχειακά έγγραφα, διαπιστώνεται από τα αρχαιολογικά δεδομένα ότι υπήρχε κατοίκηση και σε θέσεις κοντά στους σύγχρονους οικισμούς, οι οποίες στη συνέχεια εγκαταλείφθηκαν και οι κάτοικοι μετακινήθηκαν στα σημερινά χωριά. Για παράδειγμα, κοντά στους οικισμούς Αρχοντικό,²⁸ Θραψανό,²⁹ συγκεκριμένα στο σημείο που βρίσκεται ο ναός της Παναγίας Πηγαδιώτισσας (1611 μ.Χ.) και βόρεια του οικισμού Χουμερίου,³⁰ εκεί που είναι κτισμένος ναός αφιερωμένος στον Άγιο Γεώργιο (βλ. Εικ. 9).

Με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία, κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας, δεν διαφοροποιήθηκαν τα τοπωνύμια των σημερινών οικισμών. Οι οικισμοί που αναφέρονται στα νοταριακά έγγραφα συνέχισαν να κατοικούνται σε όλη την περίοδο της τουρκοκρατίας στο νησί, στοιχείο που συμφωνεί και με τα αρχαιολογικά δεδομένα.³¹ Σε τουρκικά έγγραφα του 1671 και του 1834 αναφέρονται οι οικισμοί Αλάγνι, Αρκαλοχώρι, Ζίντα, Μελέσες, κ.ά., με εξαίρεση ορισμένους, όπως το Αρχοντικό και τον Σαμπά, ενώ ένα μεγάλο μέρος του αγροτικού πληθυσμού μετακινήθηκε στον Χάνδακα,³² μετά την αναχώρηση των Βενετών από το νησί. Αποτέλεσμα της μετακίνησης των πληθυσμών από τα χωριά στην πόλη ήταν η συρρίκνωση του πληθυσμού και η ερήμωση των χωριών της υπαίθρου. Από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα μέχρι και τα τέλη του 19^{ου} αιώνα η περιοχή της Πεδιάδας ήταν κεντρική οδική αρτηρία ανάμεσα στο Ηράκλειο και την Ιεράπετρα, με τον οικισμό

²⁴ Ο. π., σελ. 137.

²⁵ Ο. π., σελ. 137.

²⁶ Κατσαλής 2007, σελ. 236 και 239.

²⁷ Gallas, Wessel, Borboudakis 1983, σελ. 386-387.

²⁸ *Galatas survey* 2017, σελ. 129.

²⁹ Ο. π., σελ. 128, 129, 242, plates 36D, 35F, 37C, 57A,

³⁰ Ο. π., σελ. 129.

³¹ Ο. π., σελ. 156.

³² Greene 2000, σελ. 101.

Β. Τοπογραφικό και ιστορικό σημείωμα της σεισμόπληκτης περιοχής

των Αποστόλων να γίνεται διακομιστικό κέντρο των εμπορών (*κυραντζήδων*) και την αγορά του Αρκαλοχωρίου, όπου διοργανωνόταν η μεγαλύτερη αγορά αγροκτηνοτροφικών προϊόντων κάθε Σάββατο³³ μέχρι και σήμερα, όπως και με τους κατοίκους της περιοχής να ταξιδεύουν στο Ηράκλειο, για να εμπορευτούν τα προϊόντα τους.

Όλα τα παραπάνω στοιχεία που αναφέρθηκαν συνοπτικά είναι ενδεικτικά ότι το Αρκαλοχώρι και η ευρύτερη περιοχή του διαδραματίζουν αξιοσημείωτο ρόλο στην κεντρική Κρήτη, από την αρχαιότητα έως και σήμερα. Οι οικισμοί της Κεντρικής Κρήτης και οι γύρω περιοχές τους αποκαλύπτουν τη διαχρονική ανθρώπινη παρουσία για πάνω από 1000 χρόνια, ενώ οι πληροφορίες που αντλούμε από αρχαιολογικό υλικό είναι σημαντικές, ιδιαίτερα για περιόδους που τα αρχαιολογικά δεδομένα είναι πενιχρά. Ανάλογη σπουδαιότητα έχουν και οι πληροφορίες που συγκεντρώνουμε για την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική και τον τοιχογραφικό διάκοσμο των διάσπαρτων μικρών και γραφικών ναών της βυζαντινής και ενετικής περιόδου. Επομένως, τα συμπεράσματα που προκύπτουν δε συμβαδίζουν με την ιδέα της χρονικής ασυνέχειας, αλλά αντίθετα υποδεικνύουν ότι η κοινωνία ως πολυσύνθετος οργανισμός υπάρχει, συντηρείται και εξελίσσεται καθ' όλη τη διάρκεια των αιώνων.

³³ Σπανάκης 1991, σελ. 143-145.

Β. Τοπογραφικό και ιστορικό σημείωμα της σεισμόπληκτης περιοχής

ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικ. 1. Επαρχία Μονοφατισίου, σημαίνονται οι οικισμοί που ανήκουν στην επαρχία, χάρτης google earth.

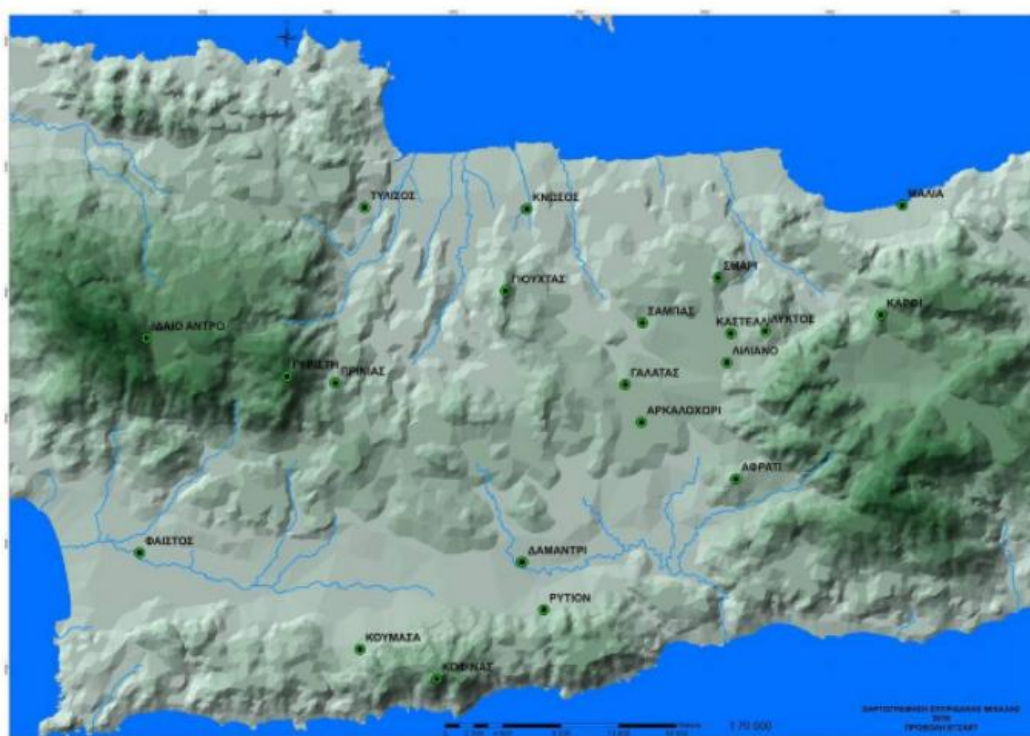

Εικ. 2. Η Κρήτη από δορυφόρο και η Πεδιάδα Ηρακλείου, όπου πραγματοποιείται η αρχαιολογική έρευνα, Γεωργούδης 2010. Διαθέσιμο στο <https://www.archaiologia.gr/blog/2010/04/20/>.

Β. Τοπογραφικό και ιστορικό σημείωμα της σεισμόπληκτης περιοχής

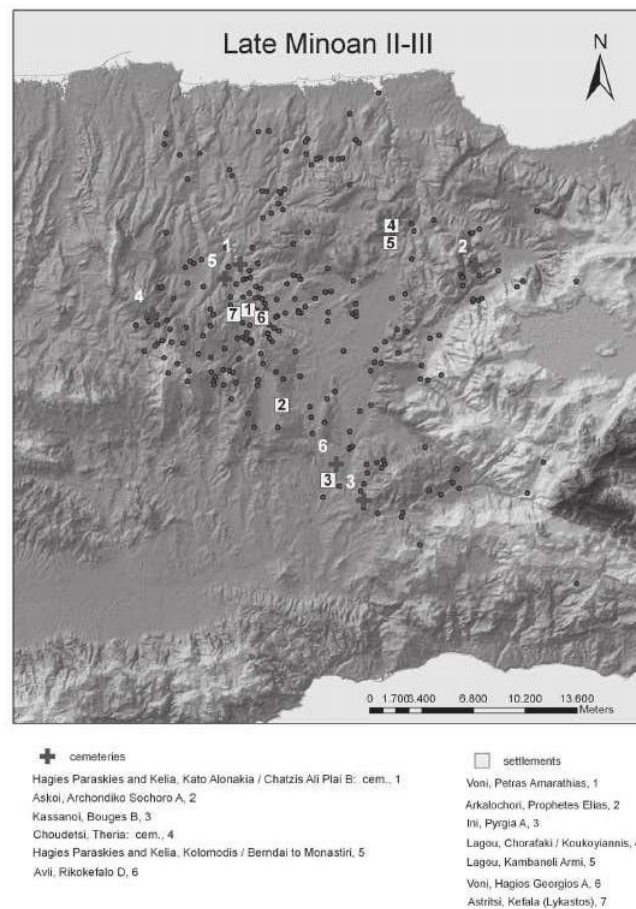

Εικ. 3. Άποψη του Αρκαλοχωρίου βόρεια του Ομφάλιου πεδίου και του οικισμού του Καστελλίου, *Galatas survey 2017, Plate 1B*.

Εικ. 4. Χάρτης Κεντρικής Κρήτης, *Γκαλανάκη κ.α 2012-2013 Σαμπάς, σελ. 2 χάρτης 1*.

Β. Τοπογραφικό και ιστορικό σημείωμα της σεισμόπληκτης περιοχής

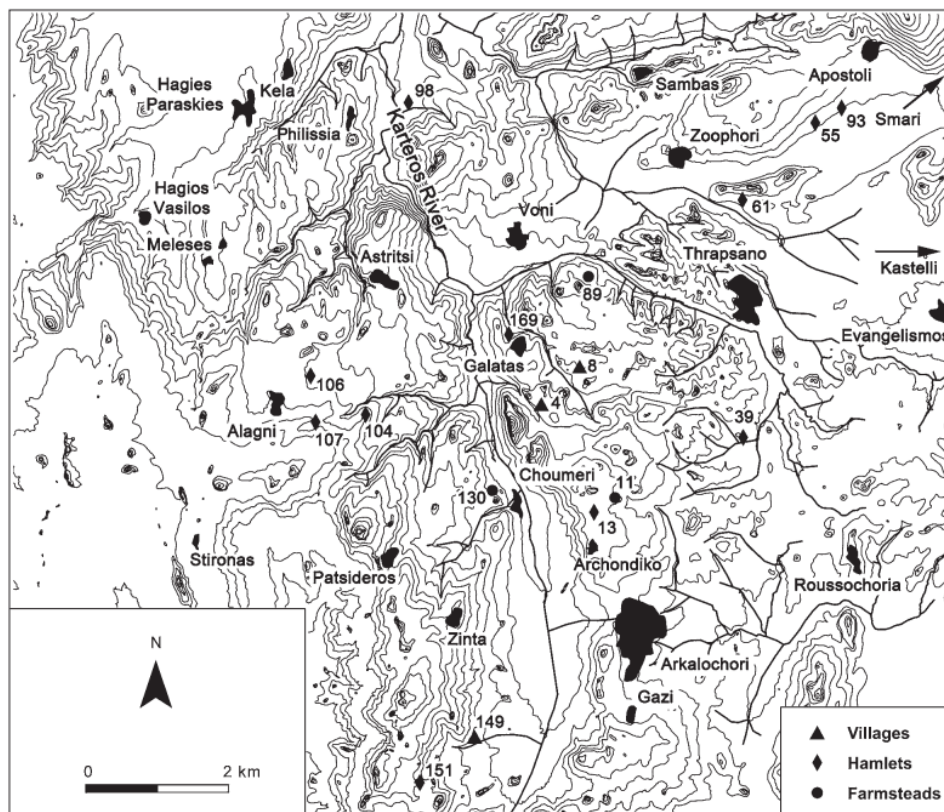

Εικ. 5. Θέσεις της ΥΜ ΙΙ και ΥΜ ΙΙΙ περιόδου στην Πεδιάδα, βλ. αρ. 2, Παναγιωτάκης κ.α.2011, σελ. 751 χάρτης 3.

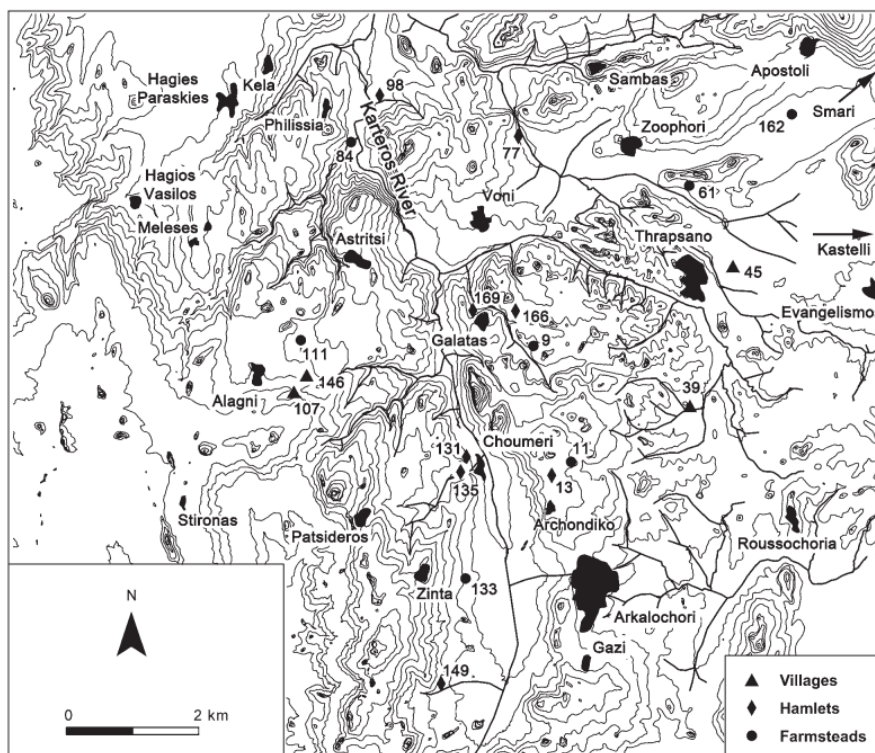

Εικ. 6. Κρήτη, χάρτης με τις περιοχές επικράτειας των αρχαίων πόλεων στους αρχαϊκούς χρόνους, βλ. αρ. 90, Φαράκλας κ.α. 1998, σελ. 222 χάρτης 22.

Β. Τοπογραφικό και ιστορικό σημείωμα της σεισμόπληκτης περιοχής

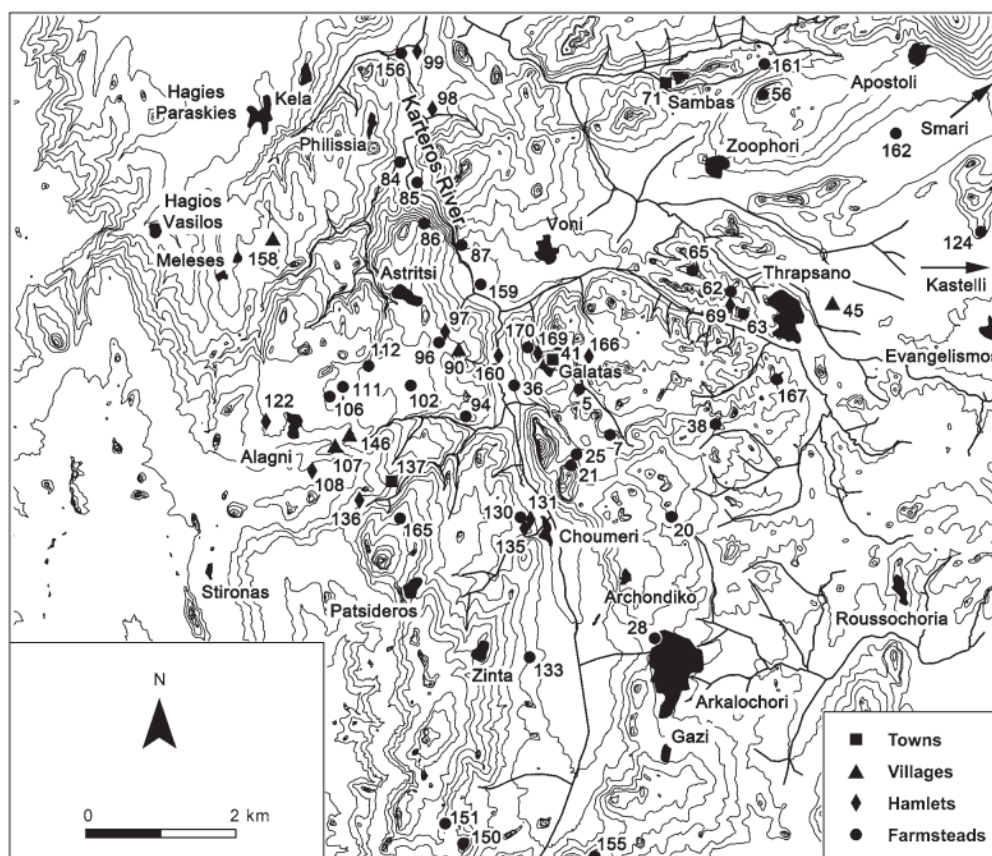

Εικ. 7. Χάρτης θέσεων της ρωμαϊκής περιόδου. *Galatas survey 2017, figure 25.*

Εικ. 8. Χάρτης θέσεων της βυζαντινής περιόδου. *Galatas survey 2017, figure 27.*

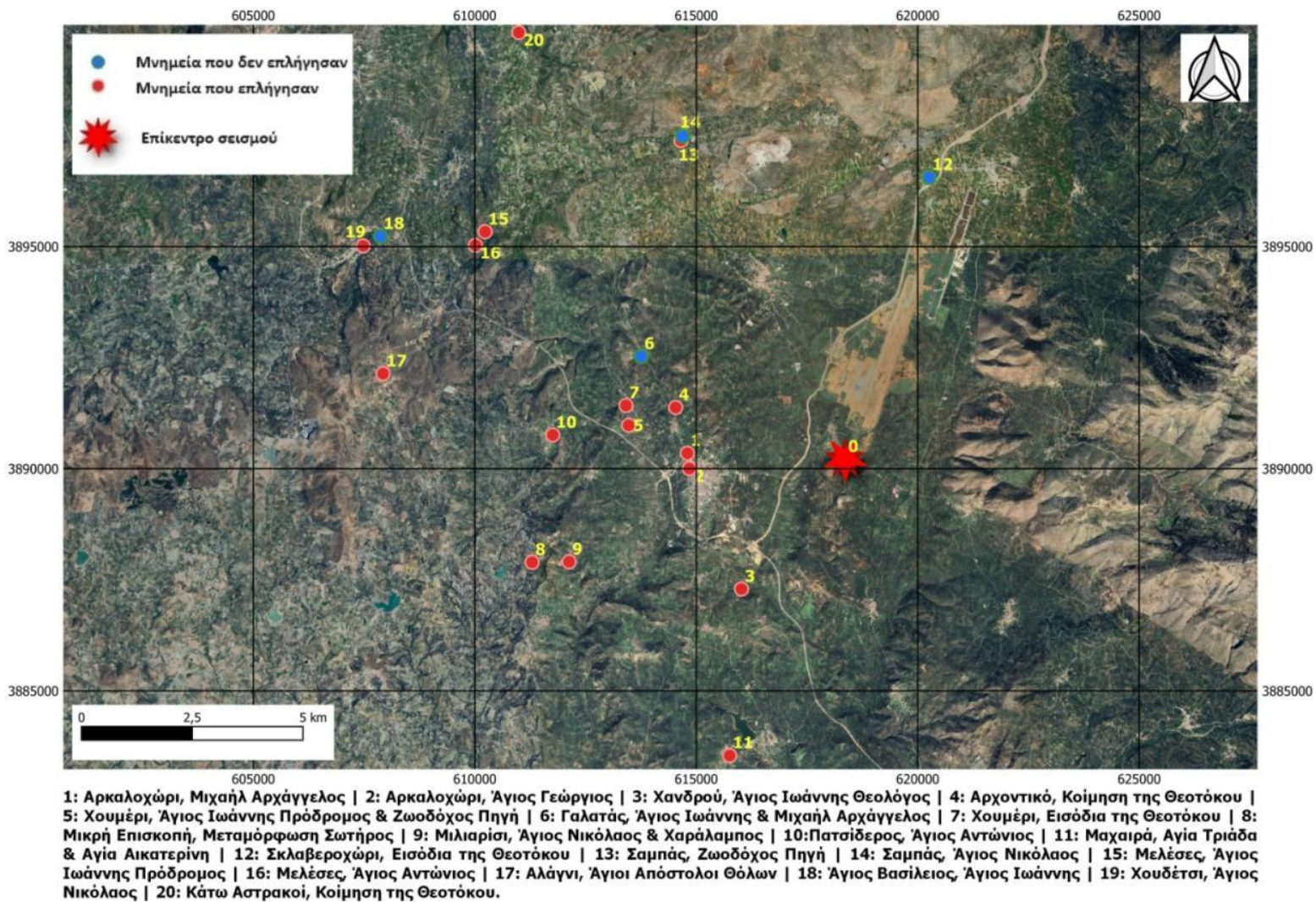
Β. Τοπογραφικό και ιστορικό σημείωμα της σεισμόπληκτης περιοχής

Εικ. 9. Χάρτης θέσεων της ενετικής περιόδου. *Galatas survey 2017, figure 28.*

Γ. Τα μνημεία. Τεκμηρίωση, παλαιότερες επεμβάσεις, ζημιές από τον σεισμό.
Συγκριτική αποτίμηση επεμβάσεων και ζημιών.

Γ. Τα μνημεία. Τεκμηρίωση, παλαιότερες επεμβάσεις, ζημιές από τον σεισμό. Συγκριτική αποτίμηση επεμβάσεων και ζημιών.

1. Μιχαήλ Αρχάγγελος στο Αρκαλοχώρι

1. Μιχαήλ Αρχάγγελος στο Αρκαλοχώρι

Ο ναός του Μιχαήλ Αρχαγγέλου βρίσκεται 200μ. ΒΔ του οικισμού Αρκαλοχώρι, στο δυτικό τμήμα κοιμητηρίου. Πρόκειται για μονόχωρο σταυρεπίστεγο ναό, με εξέχουσα εγκάρσια κεραία και τοιχογραφικό διάκοσμο. Ο σταυρεπίστεγος ναός κατασκευάστηκε τον 13^ο αιώνα, ενώ αγιογραφήθηκε στο τέλος του ίδιου αιώνα ή στις αρχές του 14^{ου} αιώνα.³⁴ Λίγο αργότερα προστέθηκε δυτικά προστώο με φουρνικό.

Η κατά μήκος καμάρα είναι οξυκόρυφη ενώ η υπερυψωμένη εγκάρσια ημικυλινδρική. Οι καμάρες εξωτερικά καλύπτονται με κεραμίδια κολυμβητά που σχηματίζουν δίρριχτες στέγες, ενώ ο νάρθηκας καλύπτεται με σκυρόδεμα.

Το προστώο είχε στις τρεις πλευρές από δύο τόξα που εδράζονται σε πεσσούς τα οποία τοιχίστηκαν δημιουργώντας νάρθηκα. Η πλήρωση των τοξωτών ανοιγμάτων πραγματοποιήθηκε στα μέσα του 14^{ου} αιώνα όπως μαρτυρεί ο εκεί τοιχογραφικός διάκοσμος.³⁵ Σημειώνεται ότι η πλήρωση των τοξωτών ανοιγμάτων είναι πιο πρόχειρη κατασκευαστικά από την τοιχοποιία του προστώου.

Οι δύο εισοδοί του ναού βρίσκονται στο νάρθηκα νότια και δυτικά και αμφότερες σχηματίζονται εντός των αρχικών τόξων του προστώου. Το περιθύρωμα της δυτικής εισόδου είναι περίτεχνο. Το λιθανάγλυφο πλαίσιο της θύρας διαμορφώνει και το υπέρθυρο, με τη μορφή τρίλοβου τόξου. Πιθανότατα το περιθύρωμα να προέρχεται από το δυτικό τοίχο του αρχικού ναού και να μεταφέρθηκε στη θέση όπου είναι και σήμερα κατά τη μετατροπή του προστώου σε νάρθηκα. Η νότια είσοδος είναι απλή και κοσμεύεται με βεργίο.

Ανατολικά η ημικυκλική αψίδα διατρύπεται από ευμέγεθες αγιοθύριδο και στην αετωματική απόληξη του ανατολικού τοίχου ανοίγεται κυκλικός φεγγίτης.

Στο βόρειο και στο νότιο τοίχο της εγκάρσιας κεραίας υπάρχει από ένας κυκλικός φεγγίτης.

³⁴ Gerola G – Λασσιθιωτάκης, Κ.Ε. (1961), Τοπογραφικός κατάλογος των τοιχογραφημένων εκκλησιών της Κρήτης, Ηράκλειο: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, σελ. 98, αρ. 711.

³⁵ Gallas, K., Wessel, K. & Borboudakis, M. (1983). Byzantinisches Kreta. Μόναχο: Hirmer, σελ. 386-387. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του αρχικού ναού μπορεί να χρονολογηθεί από τα τέλη του 13ου αιώνα, έως τις αρχές του 14ου. Η δυτική προσθήκη, ο νάρθηκας στα μέσα του 14^{ου} αιώνα. Gallas, 1983: σελ. 167-168. Φουστέρης, Γ. (2006). Εικονογραφικά προγράμματα σε βυζαντινούς σταυρεπίστεγους ναούς. Διδακτορική διατριβή. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σελ. 164-168. Ανδριανάκης, Μ. & Γιαπιτσόγλου, Κ. (2012). Χριστιανικά μνημεία της Κρήτης, Ηράκλειο, ΜΚΟ «Φιλοξενία», σελ. 174-175.

1. Μιχαήλ Αρχάγγελος στο Αρκαλοχώρι

Επεμβάσεις

Εξωτερικά, στην αετωματική απόληξη του ανατολικού τοίχου, υπάρχει, λίθινη πλάκα με ανάγλυφο σταυρό και εγχάρακτη επιγραφή 1875 ICXC, η οποία μπορεί να συσχετιστεί με επισκευαστικές εργασίες.

Το 1962-63 έλαβαν χώρα εργασίες κτηριακής στερέωσης - αποκατάστασης και συντήρησης των τοιχογραφιών.³⁶ Οι εργασίες αφορούσαν εμφράξεις ρωγμών, αρμολογήματα και μικρές συμπληρώσεις στην τοιχοποιία με τσιμεντοκονίαμα, μερική ανύψωση της εξωτερικής τοιχοποιίας, ανακεράμωση, νέα επιχρίσματα εσωτερικά όπου ο τοιχογραφικός διάκοσμος είχε απολεσθεί και στερεώσεις των τοιχογραφιών. Η ανακεράμωση κάλυψε το τμήμα του αρχικού ναού ενώ ο νάρθηκας καλύφθηκε με σκυρόδεμα.³⁷

Ζημιές

Από τον σεισμό προκλήθηκαν εκτεταμένες ρωγμές στις θολοδομίες και μετακινήσεις λίθων των θόλων. Επίσης κάποια κλειδιά τόξων μετακινήθηκαν και εμφανίζουν ετοιμορροπία. Εξωτερικά η ΝΔ γωνία του νάρθηκα κατέρρευσε, ενώ αποκολλήθηκε η λιθοδομή πλήρωσης του νότιου τόξου του δυτικού τοίχου του νάρθηκα. Τέλος προκλήθηκε και πτώση επιχρισμάτων με συνέπεια την απώλεια ζωγραφικής επιφάνειας.

Αποτίμηση ζημιών και επεμβάσεων

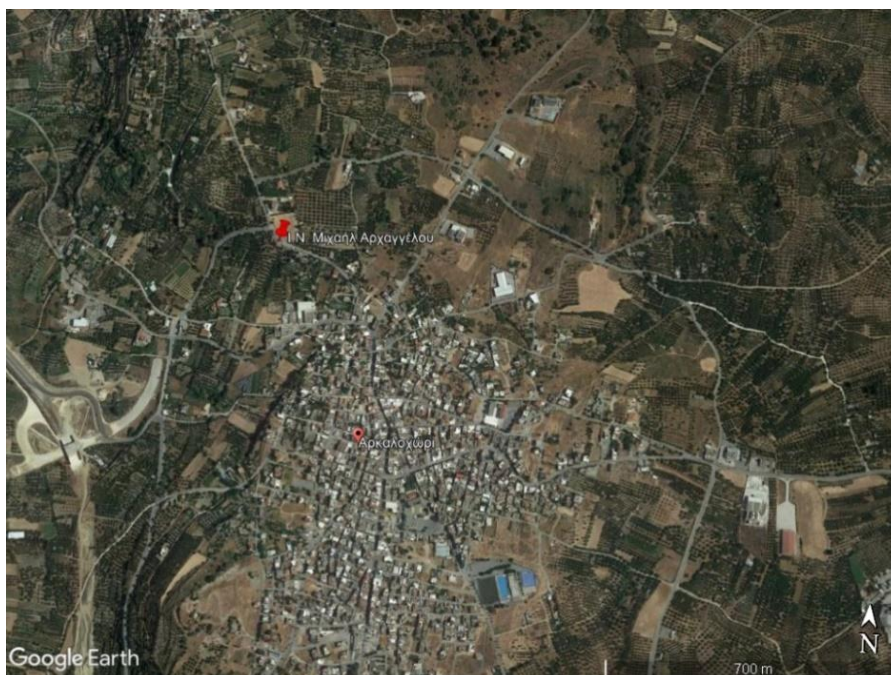
Όπως αναφέρεται στο Αρχαιολογικό Δελτίο του 1963 στον ναό πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες εργασίες αποκατάστασης. Έκτοτε δεν πραγματοποιήθηκαν άλλες εργασίες.³⁸ Ο σεισμός προκάλεσε σημαντικές ζημιές στο μνημείο, με κυριότερες την κατάρρευση ψηλά της ΝΔ γωνίας και την αποκόλληση-ετοιμορροπία της τοίχισης του νότιου τόξου της δυτικής όψης. Η τοίχιση των τόξων της δυτικής προσθήκης πραγματοποιήθηκε σε μεταγενέστερο χρόνο και είναι εμφανώς πρόχειρη σε σχέση με την τοιχοποιία του ναού. Αξίζει να σημειωθεί ότι η αντίστοιχη τοίχιση του βόρειου τόξου της δυτικής όψης δεν εμφανίζει ζημιά, γεγονός που πιθανόν σχετίζεται με την τοποθέτηση σε αυτό το τόξο, του θυρώματος από λαξευτούς λίθους, το οποίο καταλαμβάνει ως άνοιγμα πάνω από το ήμισυ της επιφάνειας τοίχισης, με συνέπεια η τοίχιση να έχει μικρότερο όγκο και βάρος.

³⁶ ΑΔ 18, 1963: σελ. 314.

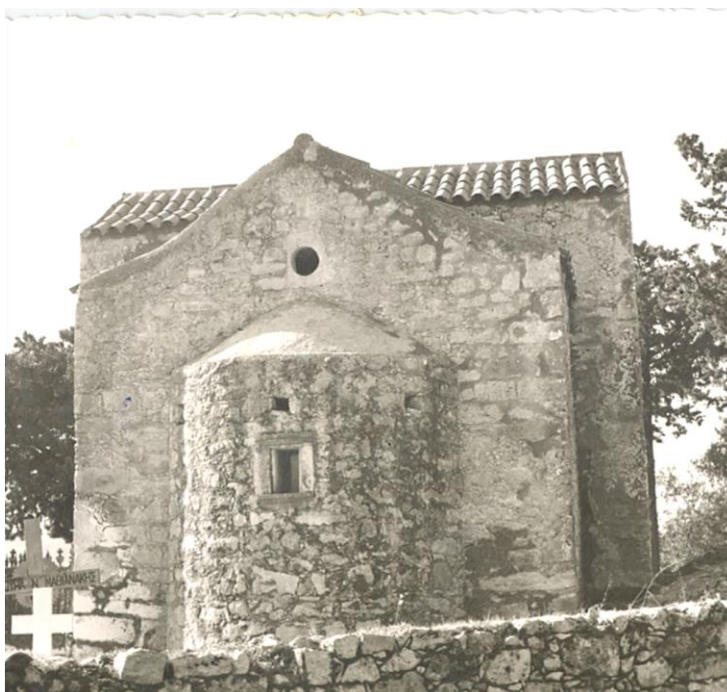
³⁷ Φωτογραφίες αρχείου ΕΦΑΗΡΑ: Σεπτέμβριος – Οκτώβριος 1962 και Οκτώβριος 1963.

³⁸ Στο αρχείο της ΕΦΑΗΡΑ δεν υπάρχουν στοιχεία για μετά το 1963 επεμβάσεις.

1. Μιχαήλ Αρχάγγελος στο Αρκαλοχώρι

Εικ. 01.1. Γεωγραφική θέση.

Εικ. 01.2. Η ανατολική όψη το 1962 μετά την κεράμωση.

1. Μιχαήλ Αρχάγγελος στο Αρκαλοχώρι

Εικ. 01.3. Ομοίως, η ΝΑ όψη.

Εικ. 01.4. Ομοίως, η νότια όψη του νάρθηκα

1. Μιχαήλ Αρχάγγελος στο Αρκαλοχώρι

Εικ. 01.5. Η δυτική όψη το 1962 κατά τις στερεωτικές εργασίες.

Εικ. 01.6. Ο ναός από ανατολικά το 1981.

1. Μιχαήλ Αρχάγγελος στο Αρκαλοχώρι

Εικ. 01.7. Η δυτική πλευρά του ναού το 1981.

Εικ. 01.8. Η νότια πλευρά του ναού το 1981.

1. Μιχαήλ Αρχάγγελος στο Αρκαλοχώρι

Εικ. 01.9. Το εσωτερικό του ναού από Δ-Α το 1981.

Εικ. 01.10. Άποψη από ΒΑ, μετά τον σεισμό.

1. Μιχαήλ Αρχάγγελος στο Αρκαλοχώρι

Εικ.

01.11. Η νότια όψη μετά τον σεισμό.

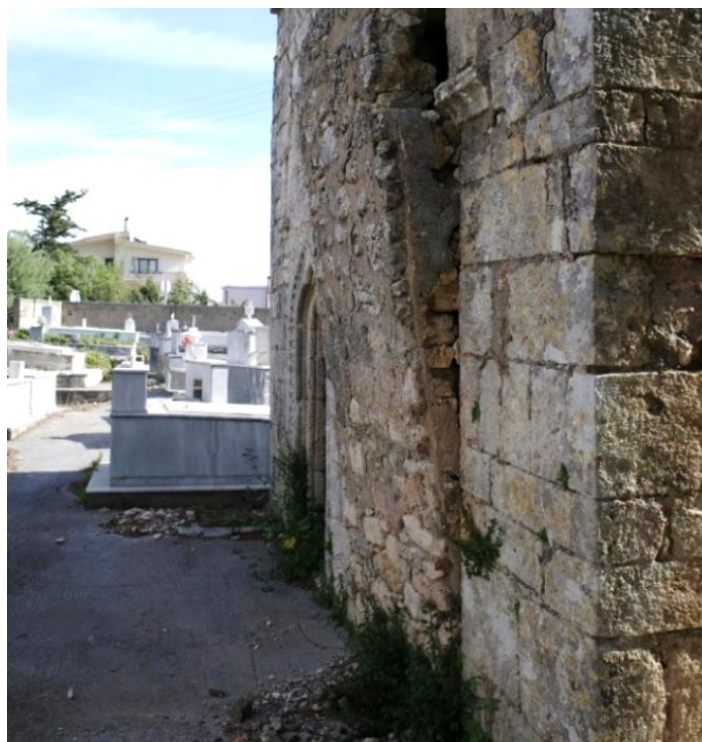

Εικ. 01.12. Η δυτική πλευρά του νάρθηκα μετά τον σεισμό.

1. Μιχαήλ Αρχάγγελος στο Αρκαλοχώρι

Εικ. 01.13. Ο ναός από ψηλά μετά τον σεισμό.

Εικ. 01.14. Δυτικός τοίχος, αποκόλληση πλήρωσης τοξωτού ανοίγματος, μετά τον σεισμό.

1. Μιχαήλ Αρχάγγελος στο Αρκαλοχώρι

Εικ. 01.15. Ο νάρθηκας από ΒΔ, μετά τον σεισμό.

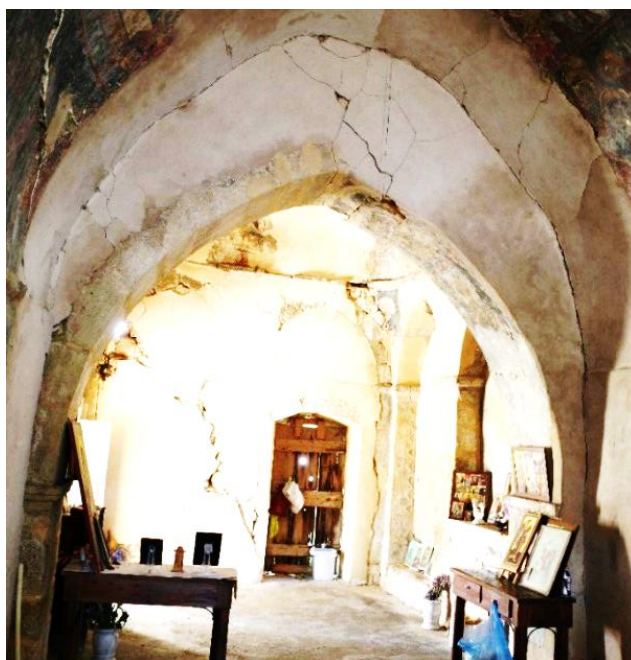

Εικ. 01.16. Η εσωτερική δυτική πλευρά του νάρθηκα, μετά τον σεισμό.

1. Μιχαήλ Αρχάγγελος στο Αρκαλοχώρι

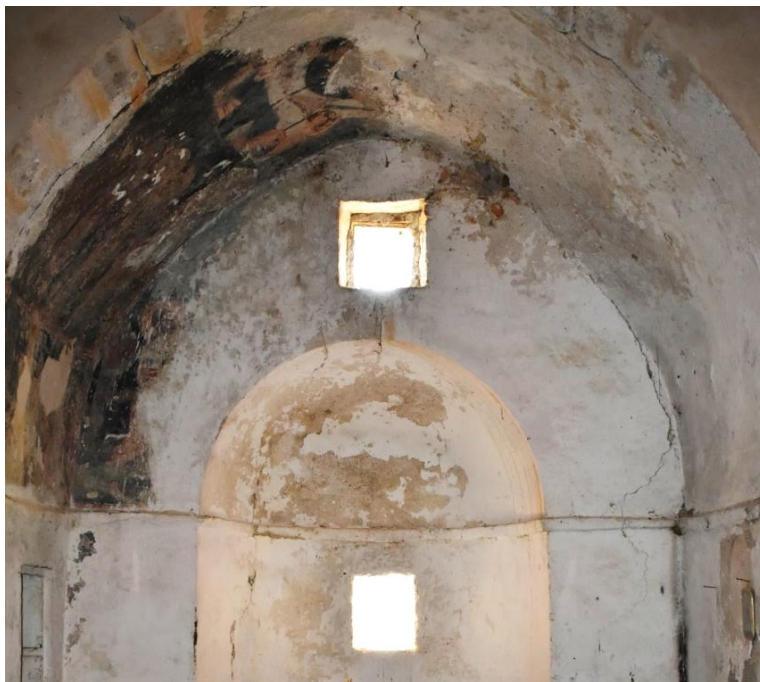

Εικ. 01.17. Το ανατολικό τμήμα του ναού μετά τον σεισμό, άποψη από Δ.

Εικ. 01.18. Το δυτικό τμήμα του ναού μετά τον σεισμό, άποψη από Α.

1. Μιχαήλ Αρχάγγελος στο Αρκαλοχώρι

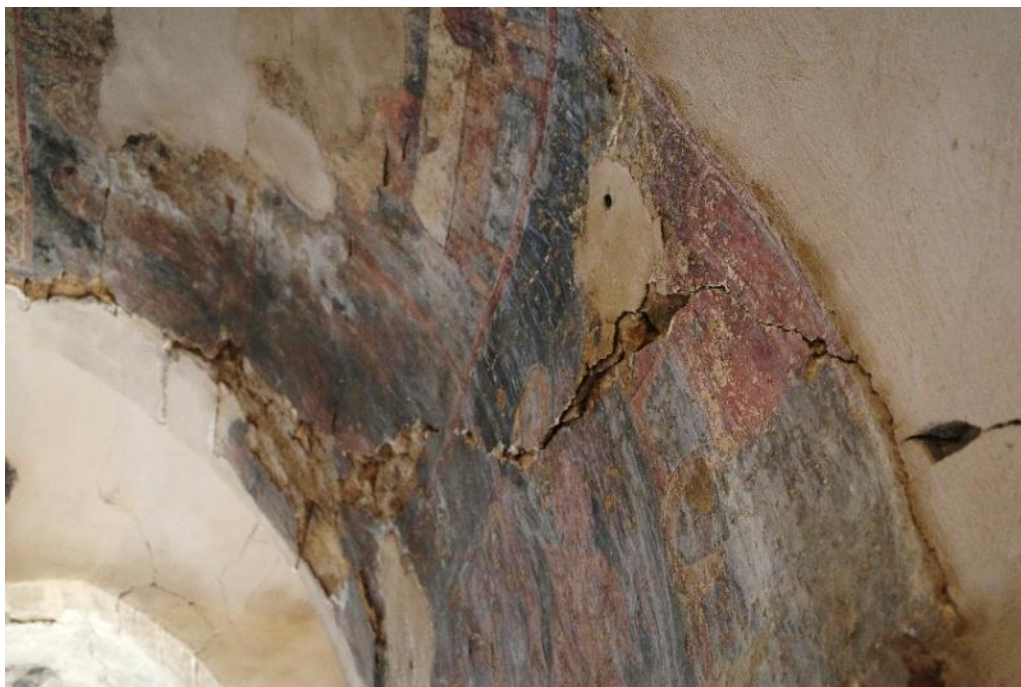

Εικ. 01.19. Ο ανατολικός τοίχος εσωτερικά, μετά τον σεισμό.

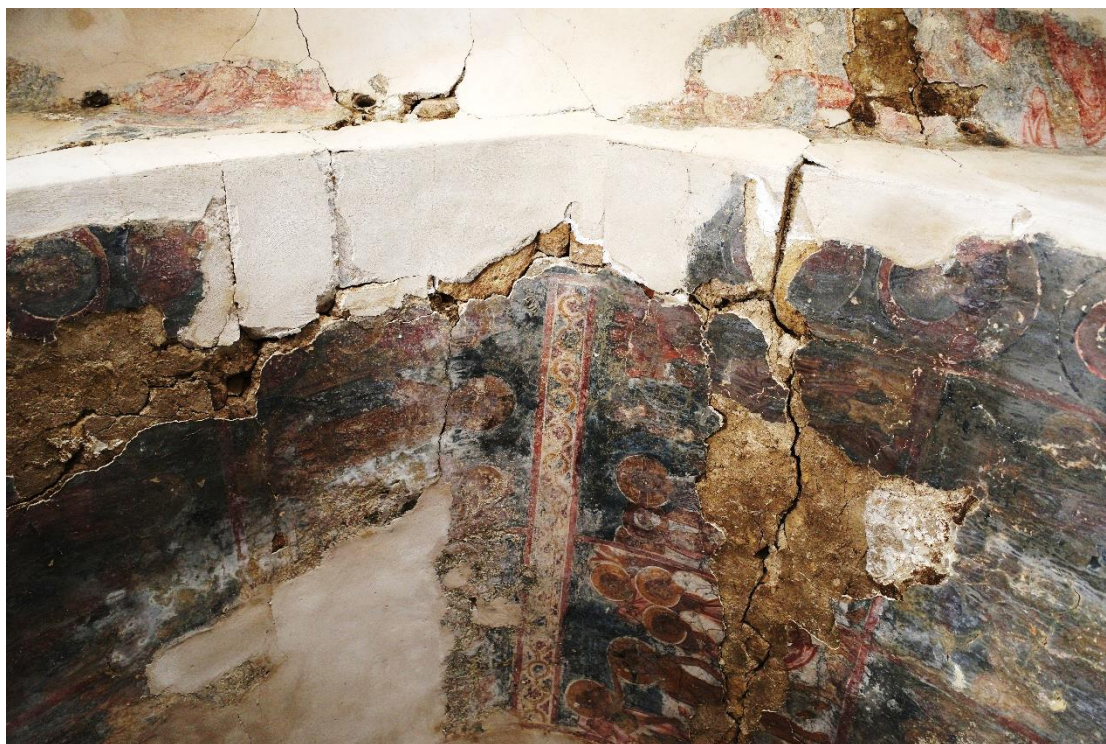

Εικ. 01.20. Η ένωση των κεραίων (θόλων), μετά τον σεισμό.

1. Μιχαήλ Αρχάγγελος στο Αρκαλοχώρι

Εικ. 01.21. Λεπτομέρεια νότιου τοίχου, μετά τον σεισμό.

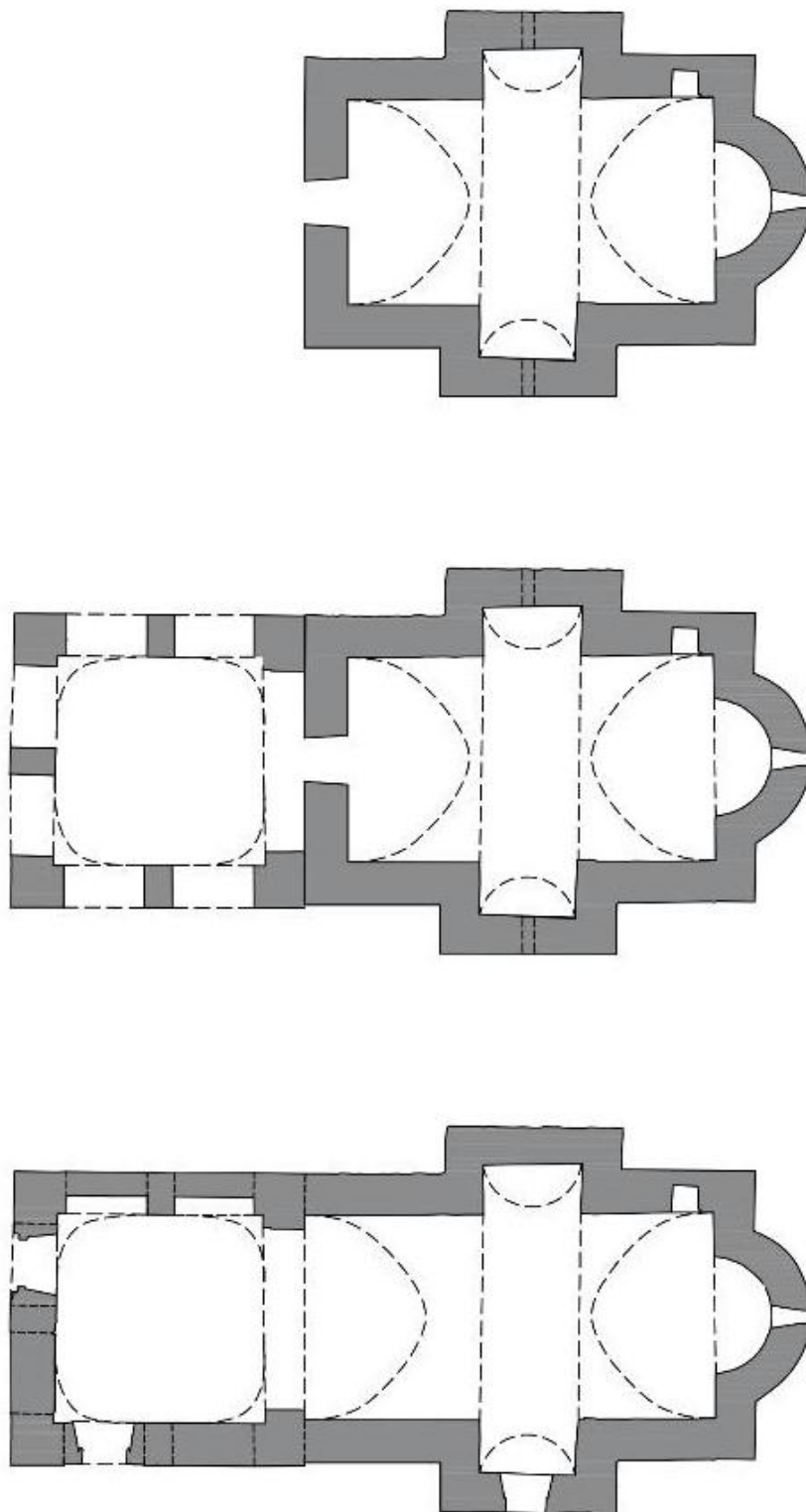
Εικ. 01.22. Το σημείο ένωσης της δυτικής με την εγκάρσια κεραία, μετά τον σεισμό.

1. Μιχαήλ Αρχάγγελος στο Αρκαλοχώρι

Εικ. 01.23. Το δυτικό σφανδόνιο, μετά τον σεισμό.

1. Μιχαήλ Αρχάγγελος στο Αρκαλοχώρι

Εικ. 01.24. Κατασκευαστικές φάσεις (πηγή: μελέτη ΕΜΠ).

2. Άγιος Γεώργιος στο Αρκαλοχώρι

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου βρίσκεται 200μ. ΒΔ του οικισμού Αρκαλοχώρι στο δυτικό τμήμα κοιμητηρίου, σε γειτνίαση (50μ. ΝΑ) με τον σταυρεπίστεγο ναό του Μιχαήλ Αρχαγγέλου. Πρόκειται για μονόχωρο, καμαροσκέπαστο ναό της βενετικής περιόδου. Είναι κατασκευασμένος με αργολιθοδομή και οι γωνίες με λαξευτούς λίθους. Η εσωτερική και εξωτερική τοιχοποιία καλύπτονται με νεώτερα επιχρίσματα.

Η καμάρα είναι ημικυκλική, χαμηλή, καλύπτεται σήμερα με κεραμίδια και δεν ενισχύεται με σφενδόνιο. Στην ανατολική πλευρά η ημικυκλική και μεγάλου εύρους ασίδα που είναι σαφέστατα μεταγενέστερη, διατρύπεται από κυκλικό αγιοθύριδο. Στη δυτική πλευρά υπάρχει η μοναδική είσοδος του ναού που συνίσταται από λαξευτό περιθύρωμα με cordone, ευθύγραμμο υπέρθυρο και οξυκόρυφο ανακουφιστικό τόξο. Στο ανώτερο τμήμα του δυτικού τοίχου υψώνεται λίθινο μονόλοβο κωδωνοστάσιο. Στη βόρεια πλευρά, χαμηλά, ο τοίχος είναι κεκλιμένος χτισμένος με σκάρπα. Στο νότιο τοίχο υπάρχει μεγάλο ορθογώνιο παράθυρο.

Στο δυτικό τμήμα του βόρειου τοίχου υπάρχει τυφλό ασίδωμα, πιθανόν αρκοσόλιο.

Μετά τον σεισμό και την πτώση τμημάτων επιχρισμάτων εσωτερικά, εντοπίζονται τοιχογραφίες που θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στα τέλη του 14^{ου} ή στον 15^ο αιώνα οι οποίες πλέον καθιστούν τον ναό αυτοδίκαια μνημείο.³⁹

Επεμβάσεις

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα ή στις αρχές του 20^{ου} στον ναό εκτελέστηκαν εκτεταμένες εργασίες ανακατασκευής. Συγκεκριμένα, ανακατασκευάστηκε ο ανατολικός τοίχος και η ασίδα που φέρει χαρακτηριστικά αυτής της περιόδου (εύρος, ύψος, κυκλικό αγιοθύριδο, διαφορετικό χτίσιμο και έκκεντρη θέση σε σχέση με τον άξονα του ναού). Η καμάρα επίσης κατασκευάστηκε την ίδια περίοδο καθώς είναι ημικυκλική, χαμηλή και δεν ενισχύεται με σφενδόνιο. Σε λίγο μεταγενέστερη φάση, ίσως τη δεκαετία του 1970, ο ναός επιχρίστηκε εξωτερικά και εσωτερικά με τσιμεντοκονιάματα, ενώ πραγματοποιήθηκαν επίσης εργασίες κεράμωσης ή ανακεράμωσης.

³⁹ Ν. 4858/2021 «Κύρωση Κώδικα νομοθεσίας για την προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής Κληρονομιάς» (ΦΕΚ 220/Α/19-11-2021).

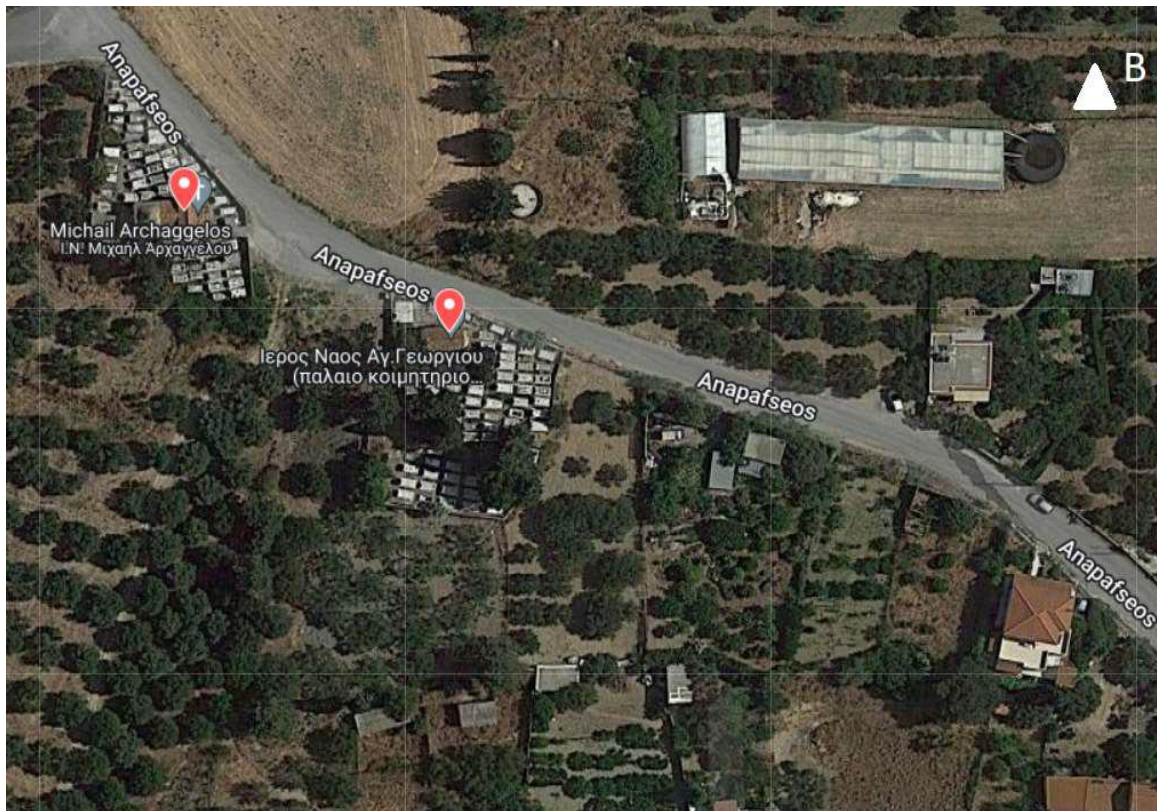
2.Άγιος Γεώργιος στο Αρκαλοχώρι

Ζημιές

Από τον σεισμό προκλήθηκαν εκτεταμένες ρωγμές, διαγώνιες και κάθετες. Επίσης ρωγμές επιμήκεις που διαχωρίζουν την επικάλυψη του θόλου από την τοιχοποιία. Λίθοι του μονόλοβου κωδωνοστασίου μετακινήθηκαν, ώστε αυτό πλέον να εμφανίζει απόκλιση από την κατακόρυφο. Από τον σεισμό προκλήθηκαν, τέλος, αποδιοργάνωση του δυτικού τοίχου στην ένωση με το θόλο, καθώς και πτώσεις επιχρισμάτων και αποκολλήσεις κεραμιδιών.

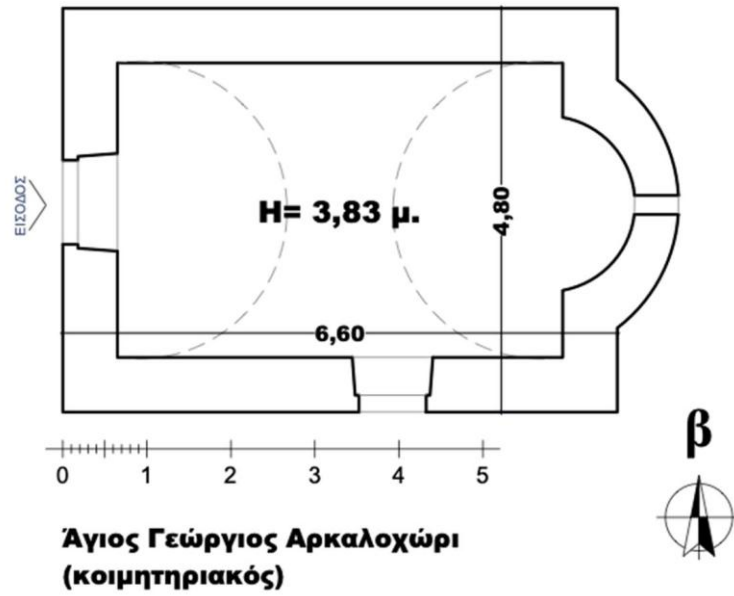
Αποτίμηση ζημιών και επεμβάσεων

Η σημερινή στάθμη του περιβάλλοντα χώρου είναι χαμηλότερη από τη στάθμη εισόδου του ναού, προκαλώντας πιθανώς προβλήματα στη θεμελίωσή του. Η σκάρπα στο βόρειο τοίχο, η προφανώς ανακατασκευασμένη ανίδα, αλλά και η καμάρα που είναι ημικυλινδρική χωρίς σφενδόνιο, αποδεικνύουν στατικά προβλήματα ή κατάρρευση και κατά το παρελθόν.

Εικ. 02.1. Η θέση του ναού.

2. Άγιος Γεώργιος στο Αρκαλοχώρι

Εικ. 02.2. Σκαρίφημα κάτοψης.

Εικ. 02.3. Ο ναός και το κοιμητήριο από ΒΔ, μετά τον σεισμό.

2. Άγιος Γεώργιος στο Αρκαλοχώρι

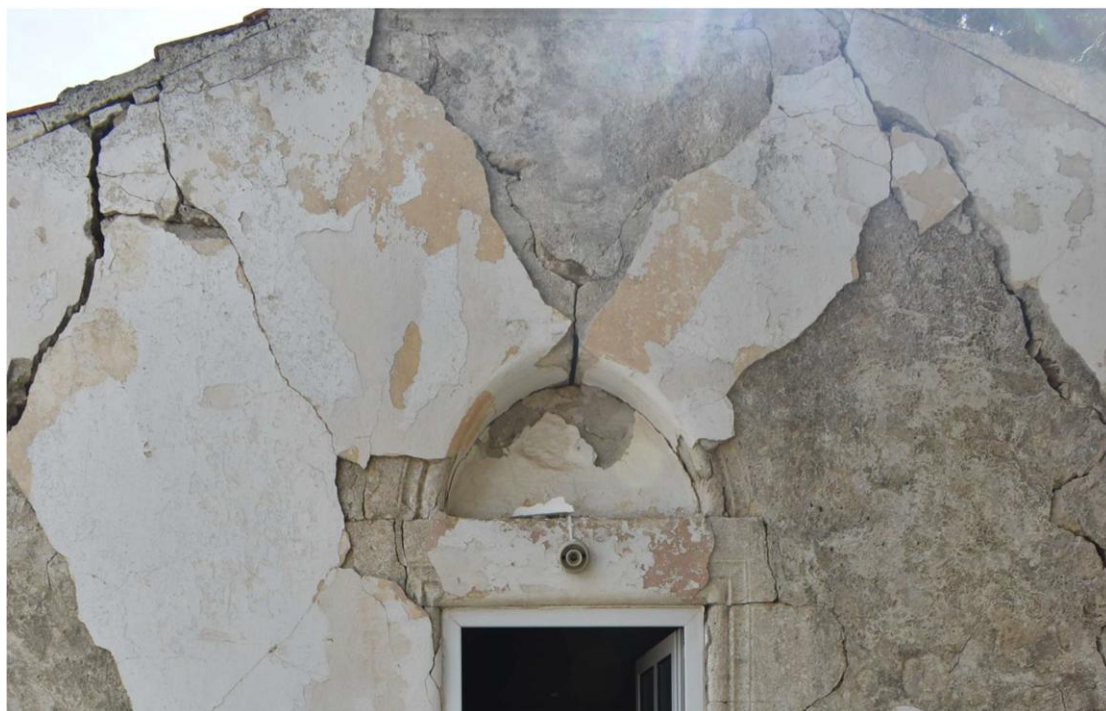

Εικ. 02.4. Ο ναός από ψηλά.

Εικ. 02.5. Η δυτική πλευρά.

2. Άγιος Γεώργιος στο Αρκαλοχώρι

Εικ. 02.6. Ομοίως, πλησιέστερα.

Εικ. 02.7. Ο δυτικός τοίχος εσωτερικά.

2. Άγιος Γεώργιος στο Αρκαλοχώρι

Εικ. 02.8. Ο νότιος τοίχος.

Εικ. 02.9. Ο βόρειος τοίχος.

2.Άγιος Γεώργιος στο Αρκαλοχώρι

Εικ. 02.10. Το εσωτερικό.

3. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στη Χανδρού

Ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου βρίσκεται στο κοιμητήριο του εγκαταλελειμμένου οικισμού Χανδρού, 50μ. περίπου βόρεια από το τελευταίο σπίτι, στη νότια παρειά του ομώνυμου ρέματος. Πρόκειται για μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναό που φέρει δύο στρώματα τοιχογραφιών.⁴⁰ Είναι κατασκευασμένος με αργολιθοδομή και οι γωνίες του με λαξευτούς λίθους. Στους αρμούς του νότιου (κυρίως) και δυτικού τοίχου, παρεμβάλλονται πλίνθοι κατά το αμελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας. Ο θόλος είναι ημικυκλικός, ενισχύεται με δύο σφενδόνια που εδράζονται σε παραστάδες και καλύπτεται με σύγχρονη κεράμωση. Ο ναός απολήγει ανατολικά σε ημικυκλική αψίδα με μονόλοβο αγιοθύριδο. Στη δυτική πλευρά υπάρχει η μοναδική είσοδος του ναού που διαμορφώνεται με λαξευτό περιθύρωμα με βεργίο, ευθύγραμμο υπέρθυρο και οξυκόρυφο ανακουφιστικό τόξο. Στο βόρειο τοίχο ανοίγεται στενό παράθυρο τύπου πολεμίστρας. Το εσωτερικό δάπεδο βρίσκεται σε χαμηλότερη στάθμη από τον πλακοστρωμένο περιβάλλοντα χώρο. Το τέμπλο είναι λιθόκτιστο κατασκευασμένο σε μεταγενέστερη περίοδο από τον τοιχογραφικό διάκοσμο.

Η ύπαρξη πλίνθων στην τοιχοποιία, η ημικυκλική καμάρα, η έδραση των σφενδονίων σε παραστάδες αλλά και η ύπαρξη δύο τοιχογραφικών στρωμάτων οδηγούν στη χρονολόγηση της αρχικής φάσης του ναού στο 13^ο αιώνα και της β' φάσης κατά τον 14^ο αιώνα κατά την οποία πιθανότατα ανακατασκευάστηκε το άνω τμήμα του δυτικού τοίχου.

Επεμβάσεις

Στον ναό πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες επεμβάσεις το 2003 με κυριότερη την ανέγερση στη νότια πλευρά του και σε επαφή με αυτόν, του λιθόκτιστου ναού των Αγίων Αποστόλων.⁴¹ Ταυτόχρονα τοποθετήθηκε και στους δύο ναούς κεράμωση με βυζαντινού τύπου κολυμβητά κεραμίδια και αρμολογήθηκε η εξωτερική τοιχοποιία. Τέλος, πλακοστρώθηκε ο περιβάλλοντας χώρος και κατασκευάστηκε μονόρριχτη πέργκολα στη βόρεια πλευρά του.⁴²

⁴⁰ Πιθανότατα πρόκειται για τον ανώνυμο ναό που αναφέρεται με α/α 714 στον κατάλογο των Gerola - Λασσιθιωτάκη (1961: 98).

⁴¹ Μαρτυρία επιτρόπου κ. Μουρτζάκη Αλεξάνδρου.

⁴² Στο αρχείο της ΕΦΑΗΡΑ δεν εντοπίστηκε κανένα στοιχείο για το ναό.

3. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στη Χανδρού

Ζημιές

Στον ναό εντοπίζονται σοβαρές ζημιές από τον σεισμό αλλά και παλαιότερες. Συγκεκριμένα υπάρχουν ρωγμές στο τεταρτοσφαίριο και στην αψίδα. Επίσης υπάρχουν εκτεταμένες ρωγμές κατά μήκος της καμάρας, στο βόρειο και στο δυτικό τοίχο. Το κτιστό τέμπλο έχει αποκολληθεί από τους πλάγιους τοίχους. Ρωγμές εντοπίζονται στις παραστάδες και στα σφενδόνια. Το κλειδί του ανατολικού σφενδονίου έχει μετακινηθεί με εμφανή τον κίνδυνο πτώσης του. Τέλος προκλήθηκε σημειακή πτώση τοιχογραφικού διακόσμου.

Αποτίμηση ζημιών και επεμβάσεων

Στον ναό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου προκλήθηκαν σοβαρές ζημιές με πλέον ανησυχητικές αυτές στο ανατολικό σφενδόνιο. Οι χωρίς έγκριση εργασίες του 2003, ανακεράμωσης, αρμολόγησης της εξωτερικής τοιχοποιίας και ανέγερσης του ναού των Αγίων Αποστόλων στη νότια πλευρά του και σε επαφή αυτόν, ευθύνονται άραγε για τις ζημιές ή μήπως αντιθέτως συνέβαλαν στη θωράκιση του μνημείου περιορίζοντας την έκτασή τους; Σαφέστατα η αρμολόγηση με τσιμέντο μελλοντικά θα μεταφέρει άλατα στις τοιχογραφίες, από την άλλη πλευρά, ωστόσο, προφανώς ενίσχυσε την τοιχοποιία. Ο νέος ναός νότια μπορούμε να υποθέσουμε ότι λειτούργησε αρνητικά ασκώντας πίεση στην τοιχοποιία του παλαιού, θα μπορούσε όμως να λειτούργησε και ως αντηρίδα. Οι παραπάνω υποθέσεις αποτελούν αντικείμενο διερεύνησης από εξειδικευμένο στατικό μελετητή.

3. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στη Χανδρού

Εικ. 03.1. Οι ναοί από δυτικά

Εικ. 03.2. Η δυτική όψη των δύο ναών.

3. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στη Χανδρού

Εικ. 03.3. Η είσοδος του Αγίου Ιωάννου.

Εικ. 03.4. Η ανατολική όψη των δύο ναών.

3. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στη Χανδρού

Εικ. 03.5. Το εσωτερικό του ναού από δυτικά.

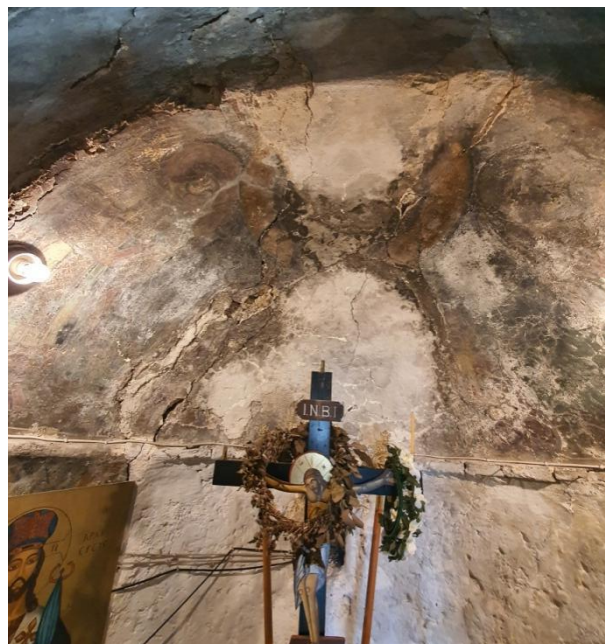

Εικ. 03.6. Το ανατολικό τμήμα με το κτιστό τέμπλο.

3. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στη Χανδρού

Εικ. 03.7. Ανατολικό τμήμα του θόλου.

Εικ. 03.8. Η αγίδα.

3. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στη Χανδρού

Εικ. 03.9. Ο δυτικός τοίχος.

Εικ. 03.10. Το δυτικό τμήμα του θόλου.

3. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στη Χανδρού

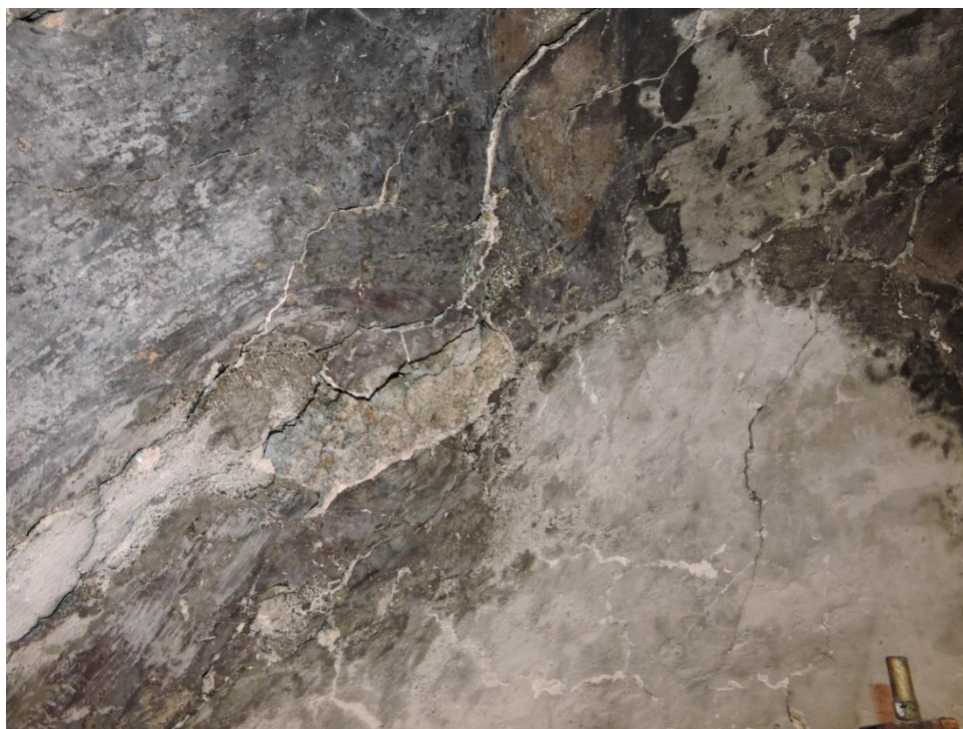

Εικ. 03.11. Το ανατολικό σφενδόνιο.

Εικ. 03.12. Λεπτομέρεια από τη βόρεια παραστάδα του ανατολικού σφενδονίου.

3. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στη Χανδρού

Εικ. 03.13. Παλαιές και νέες ρωγμές του θόλου.

4.Κοίμηση της Θεοτόκου στο Αρχοντικό

4. Κοίμηση της Θεοτόκου στο Αρχοντικό

Ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου βρίσκεται στο κοιμητήριο, σε ύψωμα, 250μ. περ. βόρεια του οικισμού Αρχοντικό («Αλιτζανή») του Δήμου Μινώα Πεδιάδας. Πρόκειται για μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναό, με καλής ποιότητας τοιχογραφίες του 14^{ου} αιώνα.⁴³ Η τοιχοποιία του ναού είναι από αργολιθοδομή και στις γωνίες από λαξευτούς πωρόλιθους, ενώ κατά τόπους στους αρμούς παρεμβάλλονται όστρακα και τμήματα πλίνθων. Ο ναός καλύπτεται από οξυκόρυφο θόλο που ενισχύεται στο μέσο περίπου από σφενδόνιο που εδράζεται σε κιλλίβαντες. Η καμάρα και το τεταρτοσφαίριο καλύπτονται από επίχρυσμα με επικάλυψη μόνωσης. Η μοναδική είσοδος του ναού βρίσκεται στο δυτικό τοίχο και στέφεται με οξυκόρυφο ανακουφιστικό τόξο. Η είσοδος έχει διευρυνθεί κατά το παρελθόν, για λειτουργικούς λόγους, με την ανακατασκευή των παραστάδων της. Στην ανατολική πλευρά η ημικυκλική ασίδα διατρύπεται από ορθογώνιο αγιοθύριδο. Το εσωτερικό δάπεδο είναι σε χαμηλότερη στάθμη από τον αύλειο χώρο.

Στον τοιχογραφικό διάκοσμο εντάσσονται ο χριστολογικός κύκλος στην άνω ζώνη της καμάρας και ο θεομητορικός στην κάτω.⁴⁴

Από την κτητορική επιγραφή στο βόρειο τοίχο πληροφορούμαστε ότι ο ναός αγιογραφήθηκε από τον Θεοδόσιο Γαληνό το 1352, επί των χρόνων του αυτοκράτορα Κωνσταντινούπολης Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου (1347-1391).⁴⁵

Επεμβάσεις

Στο αρχείο της ΕΦΑΗΡΑ και στη βιβλιογραφία δεν εντοπίζονται στοιχεία για επεμβάσεις στο μνημείο από στελέχη της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και οι τοιχογραφίες δεν έχουν συντηρηθεί.

Στον ναό έχουν εκτελεστεί εργασίες από την ενορία πριν μερικές δεκαετίες. Η είσοδος, άγνωστο πότε, διευρύνθηκε. Ο θόλος και το τεταρτοσφαίριο επιχρίστηκαν με τσιμεντοκονίαμα, ενώ η τοιχοποιία εξωτερικά είναι αρμολογημένη.

Ζημιές

Στον ναό προκλήθηκαν σοβαρές ζημιές από τον σεισμό. Στον ανατολικό τοίχο υπάρχει έντονη διαμπερής καθ' ύψος ρωγμή, από τη στέψη της τοιχοποιίας η οποία διατρέχει το τεταρτοσφαίριο και την ασίδα. Στο τεταρτοσφαίριο εμφανίζεται

⁴³ Ο ναός δεν αναφέρεται στον κατάλογο Gerola-Λασιθιωτάκη.

⁴⁴ Ανδριανάκης – Γιαπιτσόγλου, 2012, σελ. 175.

⁴⁵ Τσουγκαράκης, Δ. & Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Ε. (2000). *Ανέκδοτα χαράγματα και επιγραφές από ναούς και μονές της Κρήτης*. Στο Κακλαμάνης, Στ., Μαρκόπουλος, Αθ. & Μαυρομάτης, Γ. (επιμ.), *Ενθύμησις Ν. Παναγιωτάκη*. Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σελ. 700-701.

4.Κοίμηση της Θεοτόκου στο Αρχοντικό

αποδιοργάνωση της τοιχοποιίας. Κάθετες ρωγμές δημιουργήθηκαν στον δυτικό τοίχο εκατέρωθεν των παραστάδων της εισόδου, ενώ μικρότερου εύρους ρωγμές υπάρχουν στην υπόλοιπη φέρουσα τοιχοποιία. Εσωτερικά δημιουργήθηκαν αρκετές χιαστί ρωγμές αλλά και κατακόρυφες στο δυτικό και βόρειο τοίχο. Επίσης εμφανίζεται έντονη ρωγμή κατά μήκος του θόλου και διαμήκης ρωγμή στην ένωση του θόλου με την υποκείμενη τοιχοποιία. Τέλος, διαπιστώνεται εσωτερικά σημειακή αποκόλληση του επιχρίσματος με συνέπεια απώλεια και ζωγραφικής επιφάνειας.

Αποτίμηση ζημιών και επεμβάσεων

Στον κοιμητηριακό ναό προκλήθηκαν σοβαρές ζημιές από τον σεισμό, κυρίως στον ανατολικό και δυτικό τοίχο. Οι εργασίες που εκτελέστηκαν χωρίς έγκριση από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, με χρήση τσιμέντου στο αρμολόγημα της εξωτερικής τοιχοποιίας και στην επικάλυψη του θόλου και του τεταρτοσφαιρίου, έχουν ως αποτέλεσμα τη μεταφορά αλάτων στον τοιχογραφικό διάκοσμο. Ωστόσο όμως, παρατηρούμε ότι υπήρξαν ενισχυτικές για την τοιχοποιία (βαθύ αρμολόγημα και στεγάνωση) αν και όπως καταδεικνύεται από τις ζημιές δεν ήταν αρκετές για να θωρακίσουν το μνημείο, προφανώς όμως το βοήθησαν περιορίζοντας την έκταση των ζημιών.

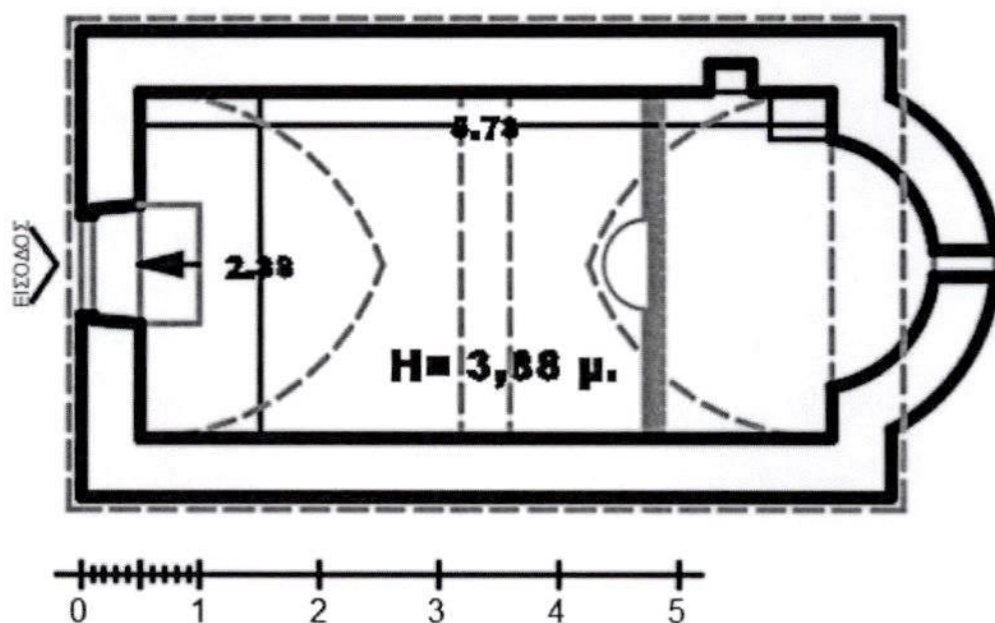

Εικ. 04.1. Ο ναός πριν τις επεμβάσεις.

4.Κοίμηση της Θεοτόκου στο Αρχοντικό

Εικ. 04.2. Ο ναός από δυτικά σε σχέση με το κοιμητήριο, μετά τον σεισμό.

Εικ. 04.3. Σκαρίφημα κάτοψης.

4.Κοίμηση της Θεοτόκου στο Αρχοντικό

Εικ. 04.4. Ο ναός από ΝΔ ψηλά.

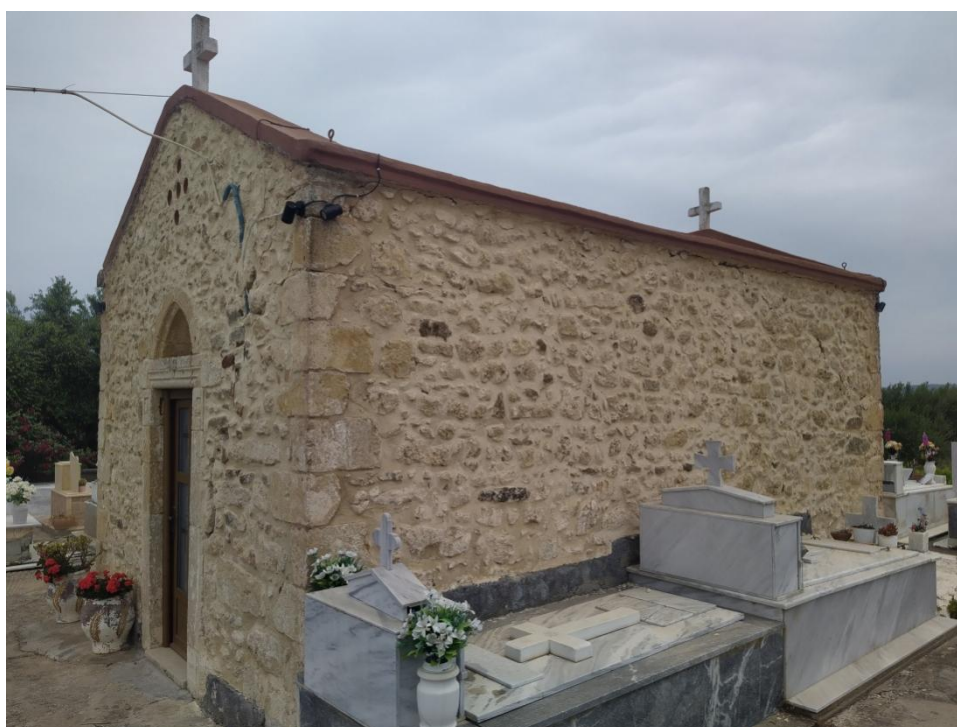

Εικ. 04.5. Η δυτική όψη του ναού.

4.Κοίμηση της Θεοτόκου στο Αρχοντικό

Εικ. 04.6. Η ΒΔ όψη.

Εικ. 04.7. Η ΝΔ όψη.

4.Κοίμηση της Θεοτόκου στο Αρχοντικό

Εικ. 04.8. Η ανατολική όψη.

Εικ. 04.9. Το τεταρτοσφαίριο.

4.Κοίμηση της Θεοτόκου στο Αρχοντικό

Εικ. 04.10. Το εσωτερικό.

Εικ. 04.11. Ο δυτικός τοίχος εσωτερικά.

4.Κοίμηση της Θεοτόκου στο Αρχοντικό

Εικ. 04.12. Η αψίδα.

Εικ. 04.13. Το ανατολικό τμήμα του βόρειου τοίχου.

5. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος και Ζωοδόχος Πηγή στο Χουμέρι

Ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου και της Ζωοδόχου Πηγής βρίσκεται 350μ. περ. νότια, στο κοιμητήριο του οικισμού Χουμέρι του Δήμου Μινώα Πεδιάδας. Πρόκειται για δίκλιτο, καμαροσκέπαστο ναό, χωρίς τοιχογραφίες.⁴⁶

Η τοιχοποιία αποτελείται από αργολιθοδομή, που καλύπτεται σήμερα με νεώτερα επιχρίσματα. Οι οξυκόρυφες καμάρες καλύπτονται με σύγχρονη κεράμωση και κάθε μία ενισχύεται με δύο σφενδόνια που εδράζονται σε κιλλίβαντες.

Το νότιο κλίτος είναι το αρχικό και πιθανότατα ανάγεται στην περίοδο της βενετοκρατίας. Το βόρειο προστέθηκε στο β' μισό του 19^{ου} αιώνα. Είναι ψηλότερο από το νότιο και ο θόλος συνίσταται από ορθογώνιους θολίτες. Κατά την κατασκευή του βόρειου κλίτους τοποθετήθηκαν δύο εγκάρσιοι ελκυστήρες, ένας ανατολικά και ο έτερος δυτικά, ενιαίοι και στα δύο κλίτη. Ανατολικά ο ναός απολήγει σε ημικυκλικές απίδες που διατρύπουνται από αγιοθύριδα, εκ των οποίων το βόρειο είναι μονόλοβο, ενώ το νότιο είναι δίλοβο. Τα δύο κλίτη επικοινωνούν με χαμηλωμένο τόξο που διανοίχθηκε στο βόρειο τοίχο του αρχικού ναού. Στο νότιο κλίτος ανοίγεται είσοδος με λαξευτό περιθύρωμα και οξυκόρυφο ανακουφιστικό τόξο. Επίσης στο νότιο τοίχο υπάρχει ορθογώνιο υψίκορμο παράθυρο με λίθινο πλαίσιο. Τα ανοίγματα του νοτίου κλίτους προφανώς κατασκευάστηκαν κατά την ανέγερση του βόρειου κλίτους. Στο δυτικό τοίχο υπάρχει οξυκόρυφο παράθυρο και ψηλότερα ένας ορθογώνιος φεγγίτης. Στο βόρειο κλίτος η είσοδος είναι δυτικά και συνίσταται από λαξευτό περιθύρωμα και οξυκόρυφο ανακουφιστικό τόξο. Ψηλότερα από την είσοδο υπάρχει κυκλικός φεγγίτης. Στο βόρειο τοίχο έχει διανοιχθεί μεγάλο ορθογώνιο παράθυρο. Στη στέψη της τοιχοποιίας πάνω από το παράθυρο υψώνεται μονόλοβο κωδωνοστάσιο από σκυρόδεμα. Το δάπεδο αποτελείται από νεότερα πλακίδια.

Επεμβάσεις

Το νότιο κλίτος (αρχικός ναός) κατασκευάστηκε το 14ο-15ο αιώνα. Το β' μισό του 19^{ου} αιώνα έως τις αρχές του 20^{ου} προστέθηκε το βόρειο κλίτος, ανακατασκευάστηκε η νότια είσοδος και το παράθυρο στο νότιο τοίχο. Τη δεκαετία του 1980 τοποθετήθηκε η κεράμωση και στα δύο κλίτη, επιχρίστηκε ο ναός με τσιμεντοκονίαμα και κατασκευάστηκε το κωδωνοστάσιο από σκυρόδεμα.

⁴⁶ Πιθανότατα κάτω από τα νεώτερα επιχρίσματα του νοτίου (αρχικού) κλίτους να διατηρούνται σπαράγματα τοιχογραφιών.

5. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος και Ζωοδόχος Πηγή στο Χουμέρι

Ζημιές

Στον ναό προκλήθηκαν εκτεταμένες ζημιές. Το βόρειο κλίτος (υψηλότερο) έχει υποστεί μετακίνηση της αετωματικής απόληξής του στη δυτική πλευρά, μετακίνηση του θυρώματος, αποδιοργάνωση της τοιχοποιίας, αποκόλληση λίθων, κατάρρευση επιχρισμάτων. Στην ανατολική πλευρά του βορείου κλίτους έχει καταρρεύσει η αετωματική απόληξη του τοίχου και υπάρχουν διαμπερείς ρωγμές κάθετες και διαγώνιες. Προκλήθηκε επίσης συνεχής διαμήκης ρωγμή στο σημείο ένωσης του θόλου με τον βόρειο τοίχο. Στο εσωτερικό εντοπίζονται κατακόρυφες ρωγμές και πτώσεις επιχρισμάτων. Η ΒΔ γωνία του ναού κατασκευασμένη από λαξευτούς γωνιόλιθους, έχει διαγώνια ρηγμάτωση η οποία εκτείνεται τόσο στη βόρεια όσο και στη δυτική όψη. Κάτω από το τσιμεντένιο μονόλοβο κωδωνοστάσιο υπάρχουν ρωγμές. Στο βόρειο κλίτος σε αρκετή έκταση έχουν αποκολληθεί κεραμίδια. Στο νότιο κλίτος δεν εντοπίζονται σοβαρές ζημιές εκτός από μία διαμπερή διαγώνια ρωγμή στο παράθυρο του νότιου τοίχου, αποκόλληση ελάχιστων κεραμιδιών και σημειακή πτώση επιχρίσματος. Ο θόλος στο νότιο κλίτος δεν παρουσιάζει βλάβες στην τοιχοποιία και τα επιχρίσματα. Τα σοβαρότερα προβλήματα, εντοπίζονται στο θόλο του βορείου κλίτους. Στα δύο ανακουφιστικά τόξα οι θολίτες έχουν μετακινηθεί, γεγονός που εγκυμονεί άμεσο κίνδυνο κατάρρευσης του θόλου. Μετακίνηση υπάρχει και στους λαξευτούς θολίτες της καμάρας. Στα σημεία επαφής του θόλου με τη δυτική και ανατολική όψη έχουν αποκολληθεί λιθοσώματα. Σε όλη την επιφάνεια του βορείου θόλου, υπάρχει κίνδυνος πτώσης ετοιμόρροπων επιχρισμάτων.

Αποτίμηση ζημιών και επεμβάσεων

Ο δίκλιτος κοιμητηριακός ναός κατασκευάστηκε σε δύο φάσεις. Το αρχικό κλίτος είναι το νότιο που ανεγέρθηκε κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας, ενώ το βόρειο προστέθηκε στα τέλη του 19^{ου} ή στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Στο νότιο κλίτος δεν εντοπίζονται σοβαρές ζημιές εκτός από μία διαμπερή διαγώνια ρωγμή στο παράθυρο του νότιου τοίχου, αποκόλληση ελάχιστων κεραμιδιών και σημειακή μόνο πτώση επιχρίσματος. Σημειώνεται ότι το νότιο παράθυρο διανοίχθηκε ή ανακατασκευάστηκε εάν υπήρχε προγενέστερο, όταν προστέθηκε το βόρειο κλίτος. Ζημιές προκλήθηκαν στο βόρειο κλίτος εσωτερικά και εξωτερικά, με τα σοβαρότερα προβλήματα να εντοπίζονται στον θόλο και στον δυτικό τοίχο του. Το βόρειο κλίτος είναι αρκετά ψηλότερο από το νότιο, γεγονός που πιθανότατα επηρέασε τη

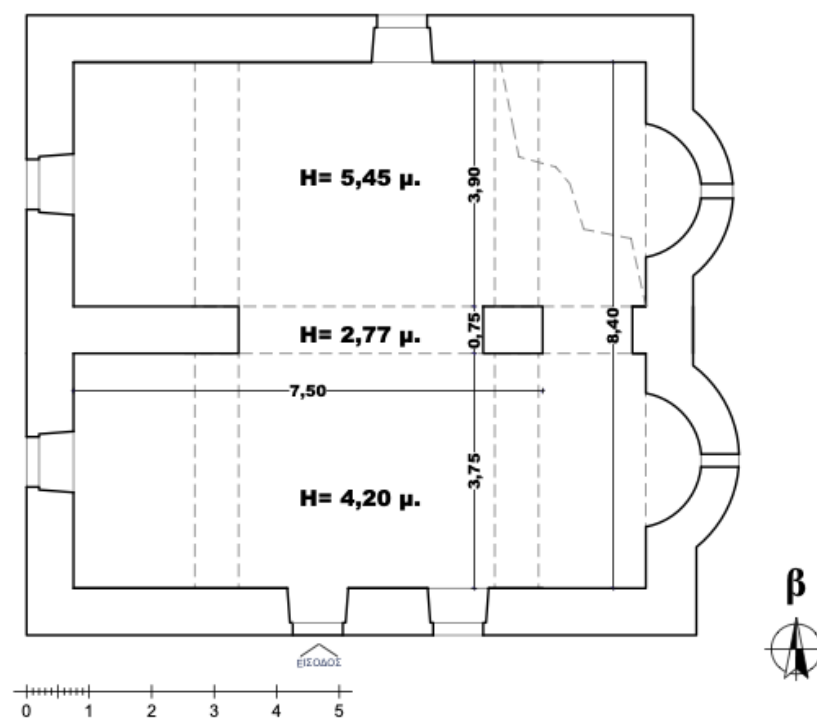
5. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος και Ζωοδόχος Πηγή στο Χουμέρι

συμπεριφορά του κατά τον σεισμό. Επιπλέον η ανέγερση του νεώτερου μονόλοβου κωδωνοστασίου από οπλισμένο σκυρόδεμα πάνω στο βόρειο τοίχο προφανώς έδρασε αρνητικά, όπως αποδεικνύουν οι διαμπερείς ρωγμές στην τοιχοποιία κάτω από τη βάση του. Διαπιστώνεται ότι το παλαιότερο, νότιο κλίτος της περιόδου της βενετοκρατίας είχε καλύτερη στατική συμπεριφορά και δεν υπέστη παρά ελάχιστες ζημιές από τον σεισμό, ως εκ τούτου γεννάται το ερώτημα αν αυτό οφείλεται στη γεωμετρία του μόνο ή μήπως και στην ποιότητα της κατασκευής του.

Εικ. 05.1. Ο ναός από ΒΔ, μετά τον σεισμό.

5. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος και Ζωοδόχος Πηγή στο Χουμέρι

Εικ. 05.2. Σκαρίφημα κάτοψης του ναού.

Εικ. 05.3. Η δυτική όψη.

5. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος και Ζωοδόχος Πηγή στο Χουμέρι

Εικ. 05.4. Από ΝΔ.

Εικ. 05.5. Από ΝΑ.

5. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος και Ζωοδόχος Πηγή στο Χουμέρι

Εικ. 05.6. Η ανατολική όψη.

Εικ. 05.7. Η ανατολική όψη του βόρειου κλίτους.

5. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος και Ζωοδόχος Πηγή στο Χουμέρι

Εικ. 05.8. Η ανατολική όψη του νότιου κλίτους.

Εικ. 05.9. Βόρειο κλίτος, το άνω τμήμα του ανατολικού τοίχου.

5. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος και Ζωοδόχος Πηγή στο Χουμέρι

Εικ. 05.10. Από ΒΑ.

Εικ. 05.11. Η βόρεια όψη.

5. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος και Ζωοδόχος Πηγή στο Χουμέρι

Εικ. 05.12. Ο ναός από ψηλά.

Εικ. 05.13. Το εσωτερικό από ΒΔ.

5. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος και Ζωοδόχος Πηγή στο Χουμέρι

Εικ. 05.14. Το εσωτερικό από ΝΑ.

Εικ. 05.15. Το εσωτερικό από ΝΔ.

5. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος και Ζωοδόχος Πηγή στο Χουμέρι

Εικ. 05.16. Το βόρειο κλίτος.

Εικ. 05.17. Το ανατολικό τμήμα του βόρειου κλίτους.

5. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος και Ζωοδόχος Πηγή στο Χουμέρι

Εικ. 05.18. Το δυτικό τμήμα του βόρειου κλίτους.

Εικ. 05.19. Το ανατολικό τμήμα του νότιου κλίτους.

5. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος και Ζωοδόχος Πηγή στο Χουμέρι

Εικ. 05.20. Το δυτικό τμήμα του νότιου κλίτους.

6. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος και Μιχαήλ Αρχάγγελος στον Γαλατά

Ο ναός του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου & Μιχαήλ Αρχαγγέλου βρίσκεται σε πλάτωμα στη θέση «Δρακονερό», 1000μ. περ. νότια του οικισμού Γαλατά του Δήμου Μινώα Πεδιάδας και 500μ. ΝΑ του Μινωικού ανακτόρου του Γαλατά. Πρόκειται για δίκλιτο, καμαροσκέπαστο ναό, με ίχνη τοιχογραφικού διακόσμου στο βόρειο κλίτος.⁴⁷

Το παλαιότερο κλίτος είναι το βόρειο που αποτελούσε τον αρχικό μονόχωρο ναό ο οποίος μπορεί να χρονολογηθεί στον 15^ο αιώνα. Το α' μισό του 17^{ου} αιώνα προστέθηκε το νότιο, ψηλότερο, κλίτος αφιερωμένο στον Μιχαήλ Αρχάγγελο. Η επικοινωνία μεταξύ των κλιτών γίνεται μέσω χαμηλής καμάρας που διανοίχτηκε στο νότιο κλίτος του βόρειου κλίτους. Ο βόρειος θόλος είναι οξυκόρυφος ενώ ο νότιος ημικυλινδρικός και αμφότεροι καλύπτονται με σκυρόδεμα. Κάθε θόλος ενισχύεται από ένα σφενδόνιο που εδράζεται σε κιλλίβαντες. Στους ανατολικούς τοίχους των κλιτών εξέχουν ημικυκλικές ασπίδες κάθε μία από τις οποίες διατρυπάται από μονόλοβο αγιοθύριδο.

Η τοιχοποιία συνίσταται από αργολιθοδομή, ενώ οι γωνίες, τα πλαίσια των ανοιγμάτων και τα σφενδόνια από λαξευτούς πωρόλιθους. Ενώ επίσης από λαξευτούς λίθους σχηματίζεται και ο θόλος του νότιου κλίτους. Η μοναδική είσοδος ανοίγεται στο δυτικό τοίχο του βόρειου κλίτους και αποτελείται από λαξευτούς δόμους, οριζόντιο υπέρθυρο που ενισχύεται με μικρούς κιλλίβαντες και οξυκόρυφο ανακουφιστικό τόξο. Αμέσως πάνω από το ανακουφιστικό τόξο υπάρχει κυκλικός φεγγίτης στο άνοιγμα του οποίου τοποθετήθηκε μεταγενέστερα λίθινος σταυρός. Στη στέψη του τοίχου διατηρείται η βάση κωδωνοστασίου. Στο δυτικό τοίχο του νότιου κλίτους ανοίγεται οξυκόρυφο παράθυρο που εγγράφεται εξωτερικά σε ορθογώνιο, ευρύτερο πλαίσιο με χαμηλό τόξο. Πάνω από το παράθυρο ανοίγεται κυκλικός φεγγίτης που περικλείει λίθινο σταυρό. Χαμηλά στο δυτικό τοίχο υπάρχει λιθόκτιστο θρανίο. Ο νότιος τοίχος ενισχύεται σε όλο το μήκος του με αντηρίδα. Στο βόρειο τοίχο ανοίγεται ορθογώνιο παράθυρο. Στη βάση του, σε επαφή με τον τοίχο, διατηρούνται τα υπολείμματα τριών υπέργειων τάφων. Εσωτερικά, το δάπεδο αποτελείται από ακανόνιστες ασβεστολιθικές πλάκες της περιοχής και η στάθμη του είναι χαμηλότερη από τον περιβάλλοντα χώρο κατά δύο αναβαθμούς και Στο δυτικό

⁴⁷ Ο ναός δεν αναφέρεται στον κατάλογο Gerola-Λασσιθιωτάκη.

6. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος και Μιχαήλ Αρχάγγελος στον Γαλατά

τμήμα του νότιου τοίχου υπάρχει αρκοσόλιο το οποίο εξέχει νότια της τοιχοποιίας και καλύπτεται από την αντηρίδα.

Επεμβάσεις

Ο ναός κατασκευάστηκε το 15ο αιώνα, ενώ το α' μισό του 17ου αιώνα προστέθηκε το νότιο κλίτος με το αρκοσόλιο. Το 2002 πραγματοποιήθηκαν εργασίες από την Ενορία Γαλατά που περιελάμβαναν: επικάλυψη των καμαρών με σκυρόδεμα πάχους 6-7εκ., σημειακά λιθοσυμπλήρωση της τοιχοποιίας, επίχριση εξωτερικής τοιχοποιίας και της αντηρίδας νότια.⁴⁸

Ζημιές

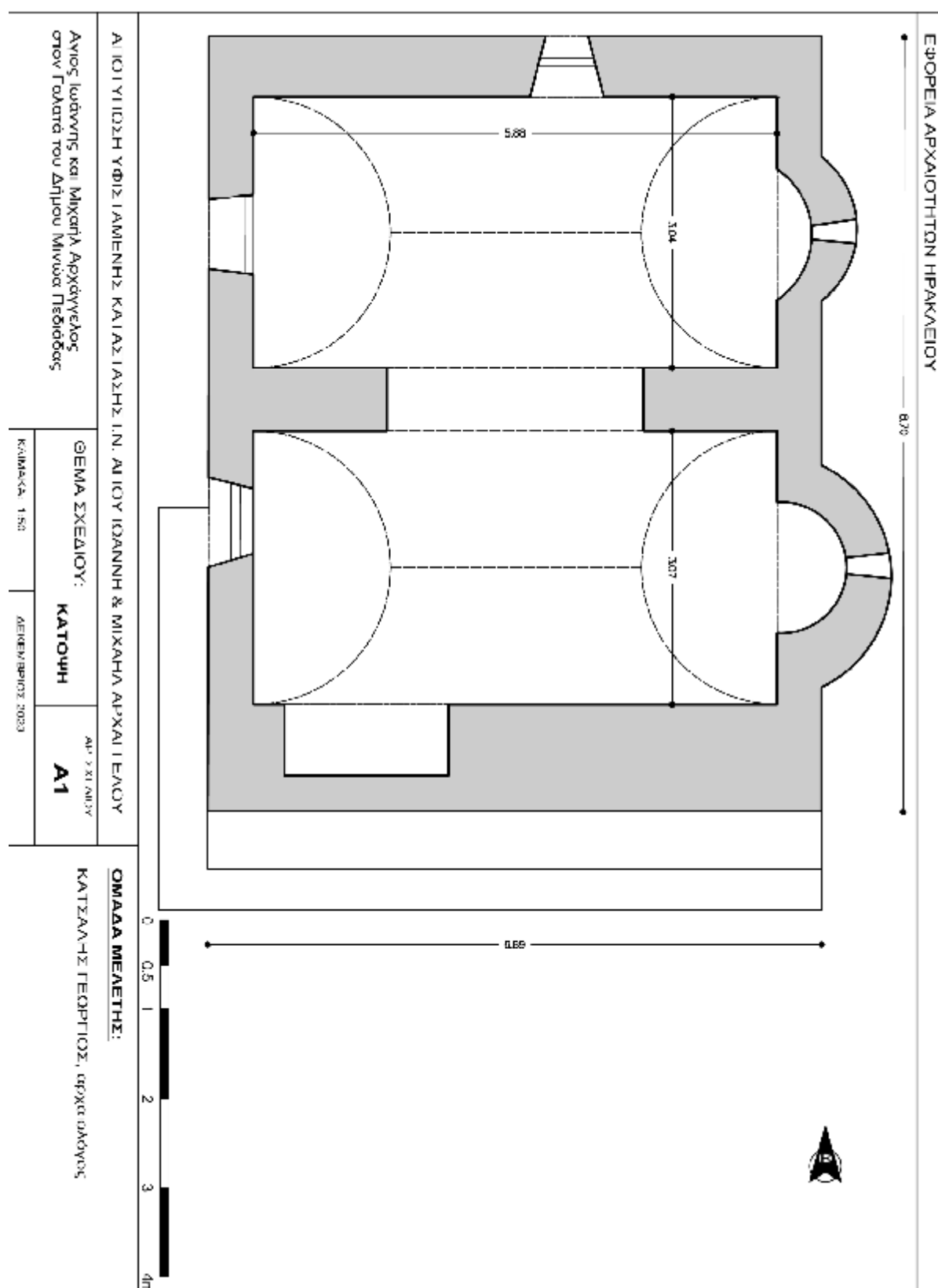
Στον ναό δεν προκλήθηκε καμία ζημιά από τον σεισμό.

Αποτίμηση ζημιών και επεμβάσεων

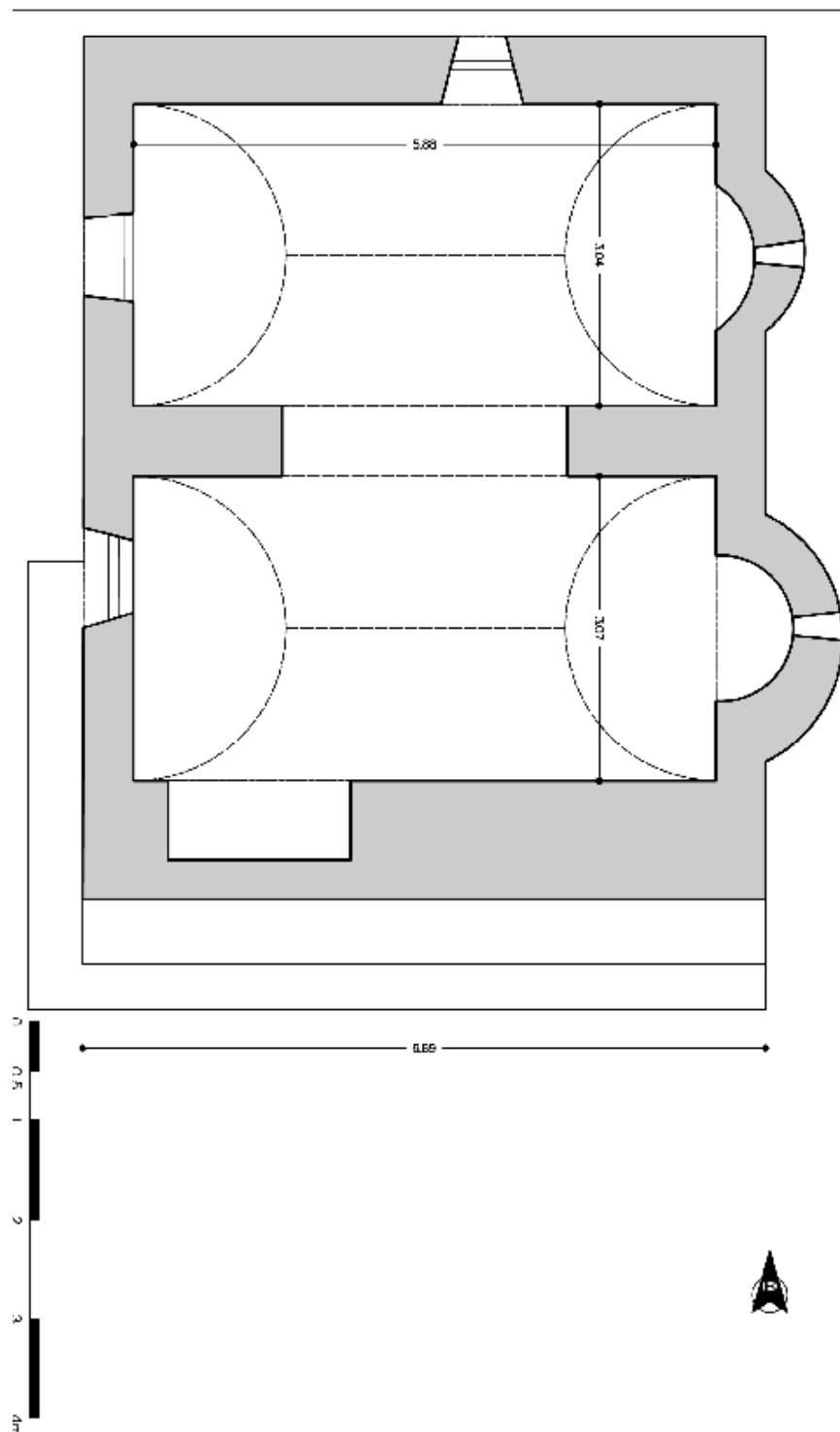
Ο ναός έμεινε εντελώς ανέπαφος από τον σεισμό, ενώ αντίθετα άλλοι ναοί και κτήρια παλαιά και νεώτερα εντός του οικισμού Γαλατά, 1000μ. βορειότερα και σε μεγαλύτερη απόσταση από το επίκεντρο του σεισμού, υπέστησαν σοβαρές ζημιές. Δηλαδή ενώ ο ναός του Αγίου Ιωάννη βρίσκεται στον άξονα της διεύθυνσης του σεισμού και πλησιέστερα στο επίκεντρο, δεν επηρεάστηκε. Επίσης ζημιές προκλήθηκαν σε μνημεία στον οικισμό Βόνη, στον ίδιο άξονα και σε ακόμη μεγαλύτερη απόσταση από το Γαλατά. Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να ερμηνευτεί, πέραν των πιθανών διαφορετικών εδαφοτεχνικών χαρακτηριστικών της θέσης του ναού σε σχέση με τους προαναφερθέντες οικισμούς, και από κάποια ιδιαίτερα κατασκευαστικά στοιχεία του ναού. Πιθανότατα να συνετέλεσαν στην αντοχή του ναού το χαμηλό ύψος του, το οποίο δίνει μάλιστα την εικόνα ενός στιβαρού οικοδομήματος. Επιπλέον ο νότιος τοίχος ενισχύεται από αντηρίδα που έχει κατασκευαστεί σε διαδοχικές φάσεις και μάλλον υποδηλώνει στατικό πρόβλημα στο τμήμα αυτό κατά το παρελθόν. Γενικότερα όμως πρόκειται για ένα ναό που συντηρείται από την ενορία με ιδιαίτερη φροντίδα, ειδικότερα όσον αφορά στα εξωτερικά επιχρίσματα και στην επικάλυψη-στεγάνωση των θόλων.

⁴⁸ Μαρτυρία εκκλησιαστικού συμβούλου (επιτρόπου) κ. Κριτσωτάκη Γεωργίου.

6. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος και Μιχαήλ Αρχάγγελος στον Γαλατά

6. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος και Μιχαήλ Αρχάγγελος στον Γαλατά

Εικ. 06.1. Σκαρίφημα κάτοψης

6. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος και Μιχαήλ Αρχάγγελος στον Γαλατά

Εικ. 06.2. Ο ναός από ανατολικά, μετά τον σεισμό.

Εικ. 06.3. Ο ναός από ΒΔ.

6. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος και Μιχαήλ Αρχάγγελος στον Γαλατά

Εικ. 06.4. Η δυτική όψη.

Εικ. 06.5. Η νότια όψη.

6. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος και Μιχαήλ Αρχάγγελος στον Γαλατά

Εικ. 06.6. Ο θόλος του βόρειου κλίτους.

Εικ. 06.7. Το αρκοσόλιο στο νότιο τοίχο.

7. Εισόδια της Θεοτόκου και Άγιος Δημήτριος στο Χουμέρι

Ο ναός βρίσκεται εντός του οικισμού Χουμέρι του Δήμου Μινώα-Πεδιάδας. Πρόκειται για δίκλιτο καμαροσκέπαστο ναό που κατασκευάστηκε σε τρεις οικοδομικές φάσεις. Αρχικό πυρήνα του ναού αποτελούσε το βόρειο κλίτος, το οποίο είναι κατάγραφο με τοιχογραφίες του 15^{ου} αιώνα.⁴⁹

Στο α' μισό του 20^{ου} αιώνα προστέθηκε το νότιο κλίτος του Αγίου Δημητρίου και στο νότιο τοίχο του αρχικού διανοίχτηκε τοξωτό άνοιγμα επικοινωνίας. Το 1950 τα δύο κλίτη επεκτάθηκαν δυτικά δημιουργώντας νάρθηκα. Η τοιχοποιία αποτελείται από αργολιθοδομή. Ο οξυκόρυφος θόλος του βόρειου (αρχικού) κλίτους ενισχύονταν με σφενδόνιο το οποίο έχει αφαιρεθεί ή καταπέσει κατά το παρελθόν. Η καμάρα του νότιου κλίτους είναι ημικυκλική. Ο ναός δυτικά εφάπτεται με ισόγειο παλαιό κτίσμα, το οποίο έχει υποστεί σοβαρότατες ζημιές από τον σεισμό του 2021. Στο βόρειο τοίχο, πάνω από την νεώτερη είσοδο, υπήρχε μονόλοβο κωδωνοστάσιο το οποίο κατέρρευσε με τον σεισμό.

Κάθε κλίτος απολήγει ανατολικά σε ημικυκλική αψίδα με αγιοθύριδο. Στο νότιο κλίτος, πάνω από το τεταρτοσφαίριο, υπάρχει λίθινος κυκλικός φεγγίτης, ενώ στο βόρειο και το νότιο τοίχο ανοίγονται από ένα ορθογώνιο παράθυρο με λίθινο πλαίσιο. Στις τοιχογραφίες διακρίνονται χαράγματα με χρονολογίες με παλαιότερο αυτό του 1504.

Η εξωτερική τοιχοποιία καλύπτεται με τσιμεντοκονίαμα ενώ οι θόλοι με κεραμίδια «κολυμβητά» που σχηματίζουν δίρριχτες στέγες. Εξωτερικά, στη ΒΑ γωνία του ναού, έχει κατασκευαστεί χαμηλή κολώνα από οπλισμένο σκυρόδεμα για την ενίσχυσή της. Επίσης εξωτερικά, στη βάση του βόρειου τοίχου, από την είσοδο έως την κολώνα της ΒΑ γωνίας, κατασκευάστηκε από οπλισμένο σκυρόδεμα, τοιχίο αντιστήριξης τύπου «σκάρπα», καθώς ο όμορος με τον ναό, δημοτικός δρόμος βρίσκεται σε χαμηλότερη στάθμη με κατωφέρεια προς τα ανατολικά.

⁴⁹ Θεοχαροπούλου Ειρ., 2004. «Οι τοιχογραφίες του ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου στο Χουμέρι Μονοφατισίου», Κρητική Εστία, Περίοδος Δ' - Τόμος 10, Χανιά 2004, σελ. 133-196. Και, Ανδριανάκης, Μ. & Γιαπιτσόγλου, Κ. (2012), Χριστιανικά μνημεία της Κρήτης, Ηράκλειο, ΜΚΟ «Φιλοξενία», σελ. 177.

7. Εισόδια της Θεοτόκου και Άγιος Δημήτριος στο Χουμέρι

Επεμβάσεις

Το 1935 προστέθηκε το νότιο κλίτος του Αγίου Δημητρίου και πιθανότατα σχετίζεται με την ανταλλαγή των πληθυσμών του 1923, όταν στον οικισμό εγκαταστάθηκαν μικρασιάτικες οικογένειες και οι χριστιανοί κάτοικοι αυξήθηκαν.

Το 1950 τα δύο κλίτη επεκτάθηκαν δυτικά δημιουργώντας νάρθηκα.

Τη δεκαετία του 1980 κατασκευάστηκε η χαμηλή κολώνα στη ΒΑ γωνία και το τοιχίο αντιστήριξης του βόρειου τοίχου.⁵⁰

Συντήρηση των τοιχογραφιών πραγματοποιήθηκε από τη 13^η ΕΒΑ στις αρχές της δεκαετίας του 2000.⁵¹

Ζημιές

Στον ναό προκλήθηκαν εκτεταμένες ζημιές από τον σεισμό. Συγκεκριμένα κατέρρευσε τμήμα της βόρειας ασίδας και δημιουργήθηκαν διαμπερείς ρωγμές στον ανατολικό τοίχο και των δύο κλιτών με σοβαρότερες αυτές του βόρειου. Επίσης δημιουργήθηκαν διαμπερείς ρωγμές στη βόρεια και ΒΔ τοιχοποιία και μία ρωγή διαχωρισμού κατά μήκος της ένωσης της στέγας με την τοιχοποιία. Στο βόρειο τοίχο στο σημείο ένωσης του αρχικού ναού με τη δυτική προσθήκη το νεώτερο κωδωνοστάσιο καταστράφηκε από τους σεισμούς και το εναπομένον τμήμα του καθαιρέθηκε για την ασφάλεια των διερχομένων. Στο εσωτερικό προκλήθηκαν ρωγμές στους θόλους εκ των οποίων οι περισσότερες απαντώνται στον βόρειο με παράλληλη πτώση επιχρίσματος και τοιχογραφικού διακόσμου. Τέλος, στο λιθόκτιστο κτήριο που εφάπτεται στο δυτικό τοίχο του νότιου κλίτους, κατέρρευσε το δώμα και η τοιχοποιία του είναι ετοιμόρροπη.

Αποτίμηση ζημιών και επεμβάσεων

Στον δίκλιτο ναό προκλήθηκαν εκτεταμένες ζημιές, οι σοβαρότερες εκ των οποίων απαντώνται στο βόρειο κλίτος (αρχικός ναός) που φέρει τοιχογραφίες του 15^{ου} αιώνα. Παρατηρείται ότι στο βόρειο κλίτος υπήρχαν παλαιότερες ρωγμές και εκατέρωθεν τους απώλεια τοιχογραφικού διακόσμου που συμπληρώθηκαν με νέο επίχρισμα κατά τη συντήρηση των τοιχογραφιών από την 13^η ΕΒΑ, που έλαβε χώρα στις αρχές της δεκαετίας του 2000. Διαπιστώνεται σήμερα ότι στις θέσεις αυτές δημιουργήθηκαν εκ νέου ρωγμές,

⁵⁰ Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες γερόντων επιτρόπων της ενορίας, το δεύτερο κλίτος προστέθηκε το 1935, η δυτική προέκταση το 1950 και οι αντιστηρίξεις του βόρειου τοίχου και της ΒΑ γωνίας, τη δεκαετία του 1980.

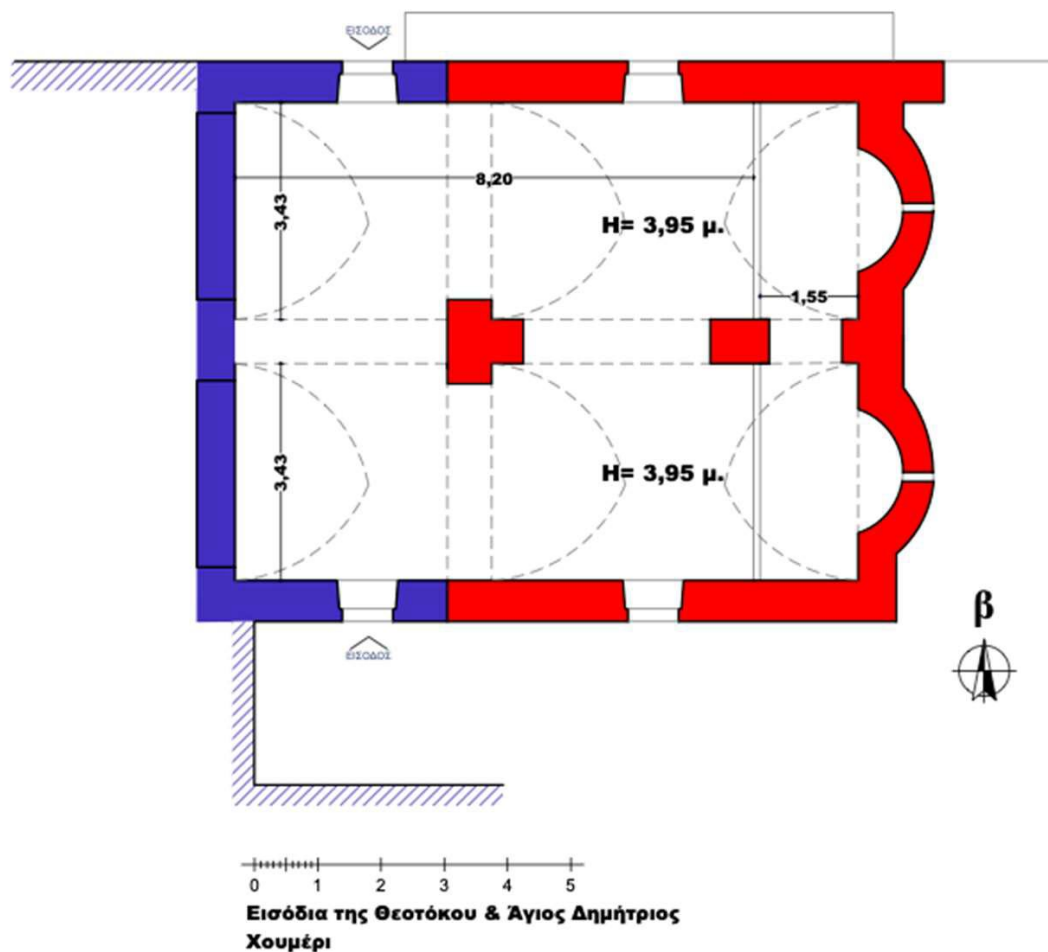
⁵¹ Θεοχαροπούλου Ειρ., 2004, σελ. 133.

7. Εισόδια της Θεοτόκου και Άγιος Δημήτριος στο Χουμέρι

καθώς η πλήρωση των ρωγμών μόνο με επίχρισμα φυσικά δεν αρκούσε για την αποκατάστασή τους.

Η επικάλυψη του θόλου με σκυρόδεμα επιδείνωσε τη ζημιά όπως φαίνεται από τις οριζόντιες διαμπερείς ρωγμές στο σημείο ένωσης της τοιχοποιίας με αυτήν. Επιπλέον σημειώνεται ότι στην τοιχοποιία του βόρειου κλίτους αντί για κονίαμα χρησιμοποιήθηκε χώμα.

Επίσης, παρατηρείται ότι ο δρόμος αμέσως βόρεια του ναού, βρίσκεται σε χαμηλότερη στάθμη, με κατωφέρεια προς τα ανατολικά. Το ενοριακό συμβούλιο τη δεκαετία του 1980, για την προστασία της θεμελίωσης του βόρειου τοίχου από τα όμβρια του δρόμου που προκαλούσαν τη διάβρωσή της, κατασκεύασε – χωρίς μελέτη και φυσικά χωρίς έγκριση - χαμηλό τοιχίο από οπλισμένο σκυρόδεμα και μια χαμηλή κολώνα στη ΒΑ γωνία του. Η πρωτοβουλία ενίσχυσης της θεμελίωσης του βόρειου τοίχου, ως υπόθεση εργασίας, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι αύξησε την αντοχή ολόκληρου του βόρειου τοίχου και μείωσε τις ζημιές.

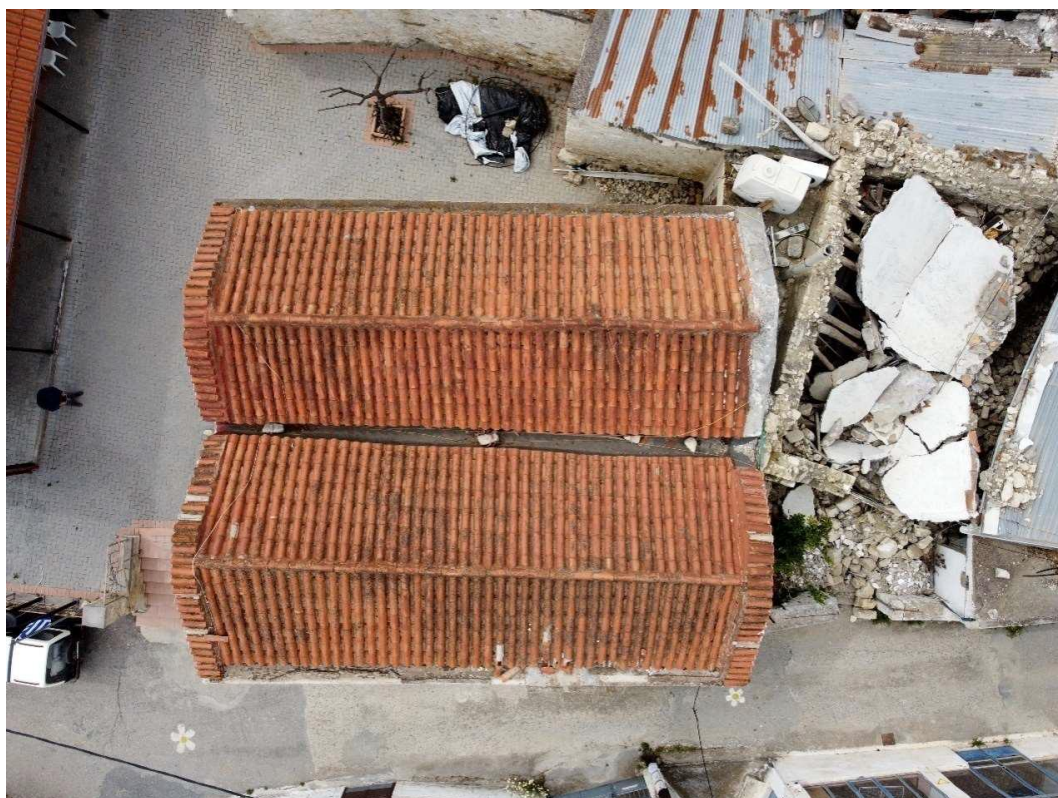

Εικ. 07.1. Σκαρίφημα κάτοψης

7. Εισόδια της Θεοτόκου και Άγιος Δημήτριος στο Χουμέρι

Εικ. 07.2. Ο ναός πριν τον σεισμό, από ΒΑ.

Εικ. 07.3. Ο ναός από ψηλά, κάθετα, μετά τον σεισμό.

7. Εισόδια της Θεοτόκου και Άγιος Δημήτριος στο Χουμέρι

Εικ. 07.4. Το βόρειο (αρχικό) κλίτος από ΒΑ.

Εικ. 07.5. Η δυτική πλευρά του βόρειου κλίτους.

7. Εισόδια της Θεοτόκου και Άγιος Δημήτριος στο Χουμέρι

Εικ. 07.6. Το νότιο κλίτος από ΝΑ.

Εικ. 07.7. Ο δυτικός τοίχος του βόρειου κλίτους, εσωτερικά.

7. Εισόδια της Θεοτόκου και Άγιος Δημήτριος στο Χουμέρι

Εικ. 07.8. Ο δυτικός τοίχος του νότιου κλίτους.

7. Εισόδια της Θεοτόκου και Άγιος Δημήτριος στο Χουμέρι

Εικ. 07.9. Ο ανατολικός τοίχος, μετά τον σεισμό.

Εικ. 07.10. Η αψίδα του βόρειου κλίτους εσωτερικά.

7. Εισόδια της Θεοτόκου και Άγιος Δημήτριος στο Χουμέρι

Εικ. 07.11. Το ανατολικό τμήμα του βόρειου κλίτους.

Εικ. 07.12. Βόρειο κλίτος, η Πρόθεση.

7. Εισόδια της Θεοτόκου και Άγιος Δημήτριος στο Χουμέρι

Εικ. 07.13. Το ανατολικό τμήμα του νότιου κλίτους.

Εικ. 07.14. Νότιο κλίτος, η Πρόθεση και τμήμα της αψίδας.

7. Εισόδια της Θεοτόκου και Άγιος Δημήτριος στο Χουμέρι

Εικ. 07.15. Νάρθηκας, το τοξωτό άνοιγμα επικοινωνίας.

8. Μεταμόρφωση του Σωτήρος στην Μικρή Επισκοπή

Ο ναός της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα βρίσκεται σε πλάτωμα στο βόρειο τμήμα του ερειπωμένου οικισμού Μικρή Επισκοπή.⁵² Πρόκειται για τετράστυλο εγγεγραμμένο σταυροειδή ναό του τέλους του 10^{ου} αιώνα (δυτικά στη θέση των πεσσών υπάρχουν κίονες), με νάρθηκα, εξωνάρθηκα και στη νότια πλευρά του παρεκκλήσι αφιερωμένο στον Άγιο Νικόλαο.⁵³ Ανατολικά εξέχουν τρεις ημικυκλικές ασίδες με μεγαλύτερη την κεντρική.

Κατά την περίοδο της βενετοκρατίας στο μεσοβυζαντινό ναό προστέθηκε δυτικά τρίχωρος νάρθηκας, εξωνάρθηκας και το παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου που είναι μονόχωρο καμαροσκέπαστο με τοιχογραφίες. Οι τοίχοι του αρχικού ναού είναι χτισμένοι κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα δόμησης και συνίστανται από λαξευτούς και ημιλαξευτούς ορθογωνικούς πωρόλιθους, με μικρότερους λίθους μεταξύ των αρμών και κατά τόπους μονές σειρές πλίνθων. Οι θόλοι του νάρθηκα ήταν από πλινθοδομή, ενώ η τοιχοποιία του εξωνάρθηκα από αργολιθοδομή γεγονός που μπορεί να χαρακτηριστεί και ως τρίτη οικοδομική φάση.

Ο ναός καλύπτονταν από τρούλο και ημικυλινδρικές καμάρες στις κεραίες και στα γωνιακά διαμερίσματα. Η κάτοψη του αρχικού ναού είναι σχεδόν τετράγωνη (διαστάσεις; 7,90 X 7,85μ.). Από τον πάλαι ποτέ κατάγραφο ναό διατηρούνται σήμερα ελάχιστες παραστάσεις και κατά τόπους σπαράγματα τοιχογραφιών.

Η τοιχοποιία του παρεκκλησίου του Αγίου Νικολάου αποτελείται από αργολιθοδομή με λαξευτούς γωνιόλιθους. Η κάλυψη γίνεται με οξυκόρυφη καμάρα με δύο ενισχυτικά σφενδόνια που εδράζονται σε απλούς λίθινους κιλλίβαντες. Το παρεκκλήσι απολήγει ανατολικά σε ημικυκλική ασίδα με δίλοβο αγιοθύριδο. Χαμηλά στην εξωτερική πλευρά της ασίδας βρίσκεται εξέχουσα θεμελίωση, πιθανώς από παλαιότερη οικοδομική φάση. Στη δυτική πλευρά του παρεκκλησίου υπήρχε καμαροσκεπής νάρθηκας, όπως μαρτυρεί (ίχνος από τη γένεση;) η γένεση της καμάρας.⁵⁴ Στο παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου διατηρείται σε αρκετή έκταση

⁵² Όπως μαρτυρεί το όνομα του οικισμού υπήρξε έδρα Επισκόπου.

⁵³ Ο σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα αναφέρεται με τον α/α 704 στον κατάλογο των Gerola – Λασσιθιωτάκη (1961,σελ. 97) και το παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου με α/α 703.

⁵⁴ Θεοχαροπούλου Ειρ., *Συμβολή στη μελέτη των σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών της Κρήτης από τον 10ο μέχρι τον 13ο αιώνα*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ), Σχολή Φιλοσοφική, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2000, σελ. 93-97.

8. Μεταμόρφωση του Σωτήρος στην Μικρή Επισκοπή

σήμερα τοιχογραφικός διάκοσμος που ανάγεται στο 15^ο αιώνα.⁵⁵

Επεμβάσεις

Το 1969 εκτελέστηκαν εργασίες από την 13^η ΕΒΑ που αφορούσαν στον καθαρισμό και την απομάκρυνση των επιχώσεων από τη βόρεια και κυρίως την ανατολική πλευρά που κάλυπτε τους τοίχους σε όλο το ύψος τους. Καθαρίστηκε η καμάρα του ΝΑ γωνιακού διαμερίσματος και του παρεκκλησίου και στερεώθηκαν τμήματα του μνημείου που ήταν επικινδύνως ετοιμόρροπα.⁵⁶

Το 1972 από τη 13^η ΕΒΑ εκτελέστηκαν εργασίες στο παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου που αφορούσαν στην ανακατασκευή του δυτικού τοίχου και του άκρου της καμάρας, φραγή των ρωγμών της καμάρας και των τοίχων με τσιμεντοκονία (αεράνι), συμπλήρωση κατεστραμμένων τμημάτων της τοιχοποιίας με αργούς λίθους και ανακεράμωση της καμάρας αφού πρώτα τοποθετήθηκε στρώμα κίσης. Για τη στερέωση των τοιχογραφιών συμπληρώθηκαν τα κενά, όπου οι τοιχογραφίες είχαν καταπέσει, με κονίαμα κουρασανίου.⁵⁷

Το 2003-04 στο μνημείο εκτελέστηκαν εργασίες αποκατάστασης, στερέωσης των τοιχογραφιών και ανασκαφικής διερεύνησης.⁵⁸ Συγκεκριμένα κατασκευάστηκε τάφος αποστράγγισης εξωτερικά του μνημείου. Ανακατασκευάστηκε το βόρειο τμήμα του νάρθηκα. Στην ανατολική πλευρά του νοτίου τμήματος του νάρθηκα αποκαταστάθηκε ο κοσμήτης, συμπληρώθηκε το κατεστραμμένο τμήμα της ημικυκλικής καμάρας στο ύψος της γένεσής της, ενώ στη δυτική πλευρά του ΝΔ διαμερίσματος καθαιρέθηκε το τσιμεντοκονίαμα από το πόρινο τόξο. Επίσης έγιναν λιθοσυμπληρώσεις, στερεώσεις και αποκαταστάσεις των σωζόμενων θόλων, τμηματική ενίσχυση και αποκατάσταση της σωζόμενης τοιχοποιίας, λιθοσυμπλήρωση, στερέωση και αποκατάσταση του σωζόμενου πεσσού του ΝΔ διαμερίσματος. Στο βόρειο τμήμα έγινε λιθοσυμπλήρωση της λαξευτής τοιχοποιίας της δυτικής όψης του νάρθηκα και αποκατάσταση του τόξου από αμιγή πλινθοδομή. Στο ΝΑ διαμέρισμα έγινε μερική αποκατάσταση της λαξευτής τοιχοποιίας της βόρειας πλευράς, ανάκτηση τμήματος του βόρειου τοίχου του κυρίως ναού έως του σωζόμενου ύψους της γένεσης της καμάρας, μερική αποκατάσταση της λαξευτής τοιχοποιίας της κόγχης ιερού βήματος και του τεταρτοσφαιρίου πρόθεσης,

⁵⁵ Gallas et.al. 1983: 389-390.

⁵⁶ ΑΔ 25, 1970: 485.

⁵⁷ ΑΔ 28, 1973: 600.

⁵⁸ (έργο ενταγμένο στο ΠΕΠ Κρήτης 2000-2006)

8. Μεταμόρφωση του Σωτήρος στην Μικρή Επισκοπή

αποκατάσταση του διλόβου παραθύρου του ιερού βήματος, του κυκλικού φεγγίτη και του ορθογωνίου παραθύρου του βορείου τοίχου, αποκατάσταση της πλίνθινης διακοσμητικής ταινίας του διακονικού, αποκατάσταση της δυτικής παραστάδας της βόρειας θύρας του εξωνάρθηκα στο ύψος της σωζόμενης ανατολικής, κατασκευή αναλημματικών τοίχων από απλή αργολιθοδομή, ανακεράμωση του παρεκκλησίου του Αγίου Νικολάου, στερέωση των τοιχογραφιών και περίφραξη του περιβάλλοντος χώρου.

Ζημιές

Στον ναό προκλήθηκαν σημαντικές ζημιές από τον σεισμό. Συγκεκριμένα κατέρρευσε ο θόλος και ο κίονας του ΝΔ γωνιακού διαμερίσματος. Επίσης, κατέρρευσε σχεδόν ολόκληρος ο θόλος του ΝΑ γωνιακού διαμερίσματος και ο πεσσός του, ενώ το τμήμα του θόλου που επέμεινε είναι ετοιμόρροπο. Στο τεταρτοσφαίριο της νότιας ασίδας δημιουργήθηκαν ρωγμές στο επίχρισμα και αποκολλήσεις. Ρωγμές δημιουργήθηκαν, ακόμη, σχεδόν σε όλο το μνημείο με σημαντικότερες αυτές του νοτίου τμήματος του νάρθηκα όπου υπάρχει αποκόλληση τμήματος του πεσσού, ετοιμορροπία και χιαστί ρωγμές στο νότιο τοίχο. Επίσης χιαστί ρωγμές υπάρχουν στο νότιο τοίχο του εξωνάρθηκα. Στο ΒΔ διαμέρισμα, όπως και στη βόρεια ασίδα, υπάρχει διαγώνια ρωγή.

Από τις τοιχογραφίες διατηρούνται ελάχιστα σπαράγματα έπειτα από τις προαναφερθείσες καταρρεύσεις.

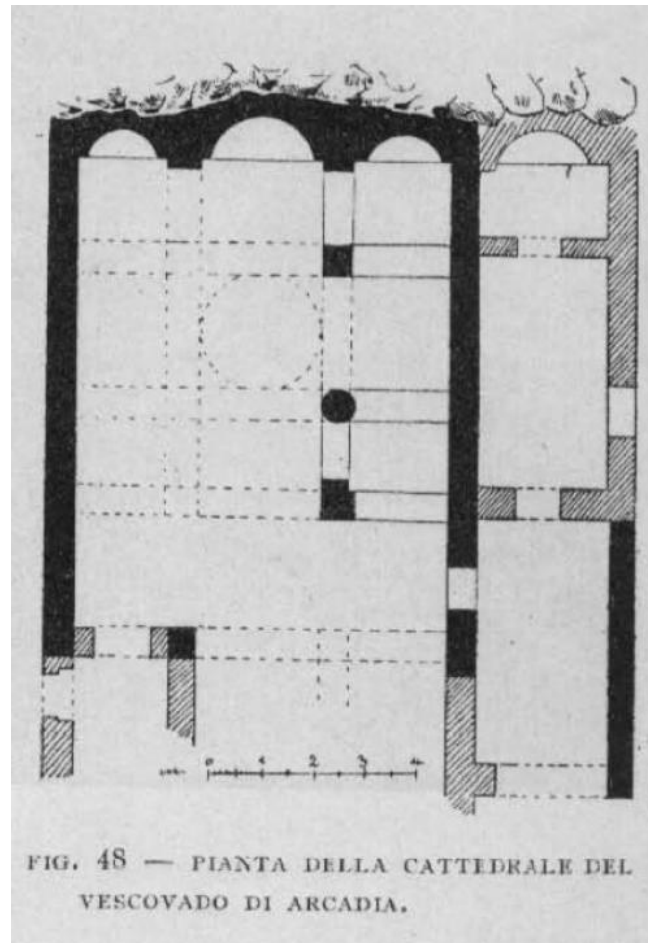
Στο παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου οι ζημιές είναι περιορισμένες. Εντοπίζονται ρωγμές μικρού εύρους στον τοιχογραφικό διάκοσμο που σε ορισμένα σημεία έχουν προκληθεί αποκολλήσεις και περιορισμένη απώλεια.

Αποτίμηση ζημιών και επεμβάσεων

Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν το 1972 από την Αρχαιολογική Υπηρεσία αφορούσαν στο παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου, του οποίου ο δυτικός τοίχος ανακατασκευάστηκε με χρήση τσιμέντου και προστέθηκε κεράμωση. Στο παρεκκλήσι από τον σεισμό δεν προκλήθηκαν ζημιές παρά μόνον ελάχιστες ρηγματώσεις στις τοιχογραφίες. Επίσης, δεν προκλήθηκαν ζημιές στο βόρειο τμήμα του νάρθηκα που ανακατασκευάστηκε το 2004-2006 με αυτεπιστασία από τη 13^η ΕΒΑ αλλά και στον βόρειο και ανατολικό τοίχο, τμήματα των οποίων τότε συμπληρώθηκαν. Το ΝΑ γωνιακό διαμέρισμα, ωστόσο, κατέρρευσε ολοσχερώς μαζί με μεγάλο μέρος του ΝΔ, τα οποία, την ίδια περίοδο στο πλαίσιο του έργου,

8. Μεταμόρφωση του Σωτήρος στην Μικρή Επισκοπή

στερεώθηκαν και συμπληρώθηκαν χωρίς τη χρήση τσιμέντου λόγω της ύπαρξης τοιχογραφιών σε αυτά. Το κονίαμα που χρησιμοποιήθηκε στα εν λόγω γωνιακά διαμερίσματα αποτελούνταν από άμμο, υδράσβεστο και θηραϊκή γη.⁵⁹

Εικ. 08.1. Σκαρίφημα κάτοψης του G. Gerola.

⁵⁹ Μαρτυρία του επιβλέποντα πολιτικού μηχανικού κ. Αθανάσιου Δημόπουλου.

8. Μεταμόρφωση του Σωτήρος στην Μικρή Επισκοπή

Εικ. 08.2. Το νότιο τμήμα του ναού στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Εικ. 08.3. Ο ναός από δυτικά στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

8. Μεταμόρφωση του Σωτήρος στην Μικρή Επισκοπή

Εικ. 08.4. Το ΒΔ γωνιακό διαμέρισμα στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

8. Μεταμόρφωση του Σωτήρος στην Μικρή Επισκοπή

Εικ.08.5. Το βόρειο τμήμα του νάρθηκα στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Εικ. 08.6. Ο ναός από νότια το 1969

8. Μεταμόρφωση του Σωτήρος στην Μικρή Επισκοπή

Εικ. 08.7. Η δυτική πλευρά του παρεκκλησίου το 1969

Εικ. 08.8. Το παρεκκλήσι μετά τις εργασίες αποκατάστασης το 1972

8. Μεταμόρφωση του Σωτήρος στην Μικρή Επισκοπή

Εικ. 08.9. Ο δυτικός τοίχος του παρεκκλησίου μετά την ανακατασκευή του το 1972

Εικ. 08.10. Ο ναός από δυτικά το 1993

8. Μεταμόρφωση του Σωτήρος στην Μικρή Επισκοπή

Εικ. 08.11. Το νότιο τμήμα το 1993

Εικ. 08.12. Από ΒΑ το 1993

8. Μεταμόρφωση του Σωτήρος στην Μικρή Επισκοπή

Εικ. 08.13. Το βόρειο τμήμα του νάρθηκα το 1993

8. Μεταμόρφωση του Σωτήρος στην Μικρή Επισκοπή

Φ7

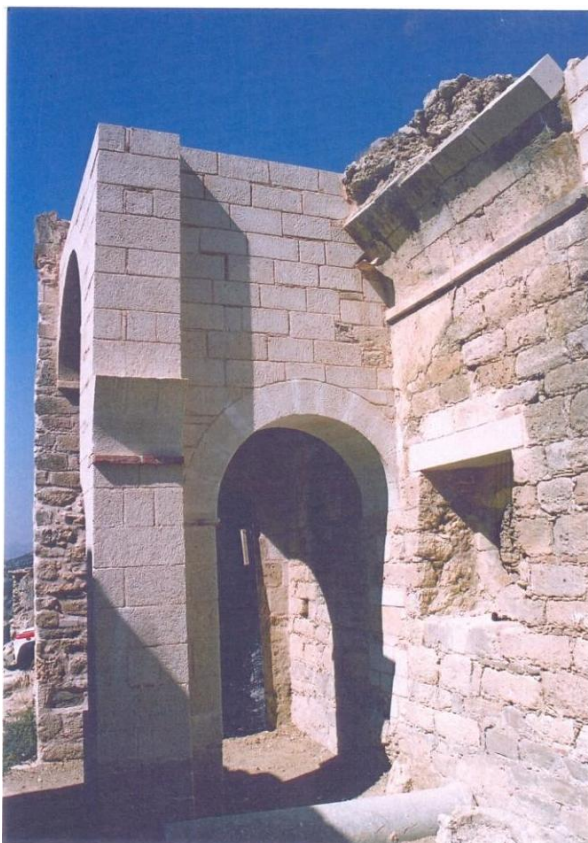

Εικ. 08.14. Ο ναός πριν και μετά τις εργασίες του 2003-2004.

8. Μεταμόρφωση του Σωτήρος στην Μικρή Επισκοπή

Εικ. 08.15. Το βόρειο τμήμα του νάρθηκα το 2003.

Εικ. 08.16. Το βόρειο τμήμα του νάρθηκα μετά τις εργασίες του 2003-2004.

8. Μεταμόρφωση του Σωτήρος στην Μικρή Επισκοπή

Εικ. 08.17. Το ΝΔ γωνιακό διαμέρισμα πριν τις εργασίες του 2003-2004.

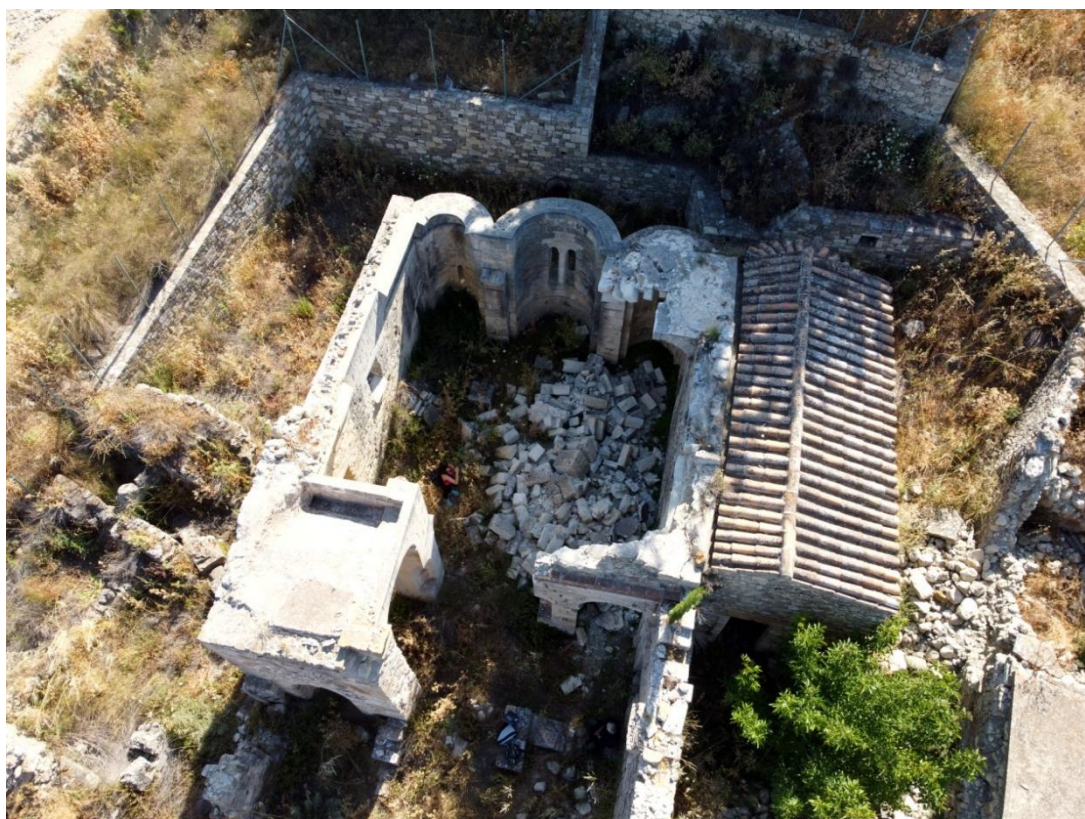

Εικ. 08.18. Το ΝΔ γωνιακό διαμέρισμα μετά τις εργασίες του 2003-2004.

8. Μεταμόρφωση του Σωτήρος στην Μικρή Επισκοπή

Εικ. 08.19. Ο ναός από ψηλά, μετά τον σεισμό.

Εικ. 08.20. Ομοίως, από δυτικά ψηλά.

8. Μεταμόρφωση του Σωτήρος στην Μικρή Επισκοπή

Εικ. 08.21. Το ΝΑ γωνιακό διαμέρισμα.

Εικ. 08.22. Η δυτική όψη του ΝΔ διαμερίσματος.

8. Μεταμόρφωση του Σωτήρος στην Μικρή Επισκοπή

Εικ. 08.23. Το βόρειο τμήμα του νάρθηκα.

9. Άγιος Νικόλαος και Χαράλαμπος στο Μιλιαρίσι

9. Άγιος Νικόλαος και Χαράλαμπος στο Μιλιαρίσι

Ο ναός του Αγίου Νικολάου και Χαράλαμπος βρίσκεται βορειοδυτικά, στο κοιμητήριο του εγκαταλελειμμένου σήμερα οικισμού Κάτω Μιλιαρίσι του Δήμου Μινώα Πεδιάδας. Πρόκειται για δίκογχο, μονόχωρο, καμαροσκέπαστο ναό με πλούσιο τοιχογραφικό διάκοσμο. Κατά την τυπολογική κατάταξη Δημητροκάλλη κατατάσσεται στο συνηθέστερο τύπο Β1⁶⁰. Κάθε κόγχη διατρύπεται από μονόλοβο αγιοθύριδο με λίθινο διάτρητο φράγμα. Η καμάρα είναι οξυκόρυφη και ενισχύεται από δύο σφενδόνια που εδράζονται σε παραστάδες.⁶¹

Η τοιχοποιία του ναού αποτελείται από μικρού και μεσαίου μεγέθους, αργούς και αδρά επεξεργασμένους λίθους. Οι γωνίες σχηματίζονται από καλά λαξευμένους λίθους. Οι δύο θύρες, μία στη δυτική και μία στη νότια πλευρά, με οριζόντιο υπέρθυρο και οξυκόρυφο ανακουφιστικό τόξο, κοσμούνται με απλό βεργίο (cordone).

Το ορθογώνιο παράθυρο στη νότια όψη είναι μεταγενέστερο. Μεταγενέστερο επίσης είναι το μονόλοβο κωδωνοστάσιο που στέφει τη δυτική όψη. Το εσωτερικό βρίσκεται σε χαμηλότερη στάθμη, ενώ το Ιερό Βήμα είναι υπερυψωμένο κατά μία βαθμίδα. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος είναι καλής ποιότητας με χαρακτηριστικά των μέσων του 14^{ου} αιώνα και σώζεται σε αρκετή έκταση, κυρίως στο βόρειο τοίχο και στην καμάρα. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι επιγραφές στις παραστάσεις του Αγίου Αντωνίου και του Κυρίλλου Αλεξανδρείας στο νότιο τοίχο του Ιερού, οι οποίες αναγράφονται στην ελληνική και λατινική γλώσσα, καθώς και η εγχάρακτη επιγραφή του Αποστόλου Πέτρου δυτικά της νότιας θύρας, ενδείξεις πιθανότατα της διπλής χρήσης του ναού από Ορθόδοξους και Καθολικούς.⁶² Κτητορική επιγραφή δεν σώζεται⁶³.

Επεμβάσεις

Τη διετία 2011-2013 η 13η ΕΒΑ υλοποίησε με αυτεπιστασία, στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ της Περιφέρειας Κρήτης, το έργο «Κτηριακή Στερέωση, Αποκατάσταση και Συντήρηση Τοιχογραφιών Ναού Αγίου Νικολάου στο Μιλιαρίσι Μονοφατσίου» Π.Ε. Ηρακλείου. Οι εργασίες αποκατάστασης είχαν ως στόχο: α) την ενίσχυση του κτηρίου έναντι πιθανών δυναμικών καταπονήσεων, β) την αντιμετώπιση των

⁶⁰ Δημητροκάλης Γ., 1976, *Οι Δίκογχοι Χριστιανικοί Ναοί*. Αθήνα: Γρηγόρης, σελ. 10-11, 176.

⁶¹ Γκράτσιου Ολ., 2009, *Η Κρήτη στην ύστερη Μεσαιωνική εποχή. Η μαρτυρία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής*, Ρέθυμνο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σελ. 100.

⁶² Γκράτσιου Ολ., 2009, *Η Κρήτη στην ύστερη Μεσαιωνική εποχή*, σελ. 127 και εξής.

⁶³ Οι τοιχογραφίες είναι αδημοσίευτες.

9. Άγιος Νικόλαος και Χαράλαμπος στο Μιλιαρίσι

οικοδομικών προβλημάτων του κελύφους, προκειμένου να σταματήσει η φθορά και να επανορθωθούν κατά το δυνατόν οι φθορές που είχε υποστεί, γ) την αισθητική αναβάθμιση του μνημείου και του περιβάλλοντα χώρου του και δ) την ανάδειξη της υποβαθμισμένης ιστορικής και αρχαιολογικής του αξίας.

Στην εγκεκριμένη μελέτη σημειωνόταν ότι παρά τις αυθαίρετες νεωτερικές επεμβάσεις ο ναός δεν αντιμετώπιζε στατικά προβλήματα και προέβλεπε τη σύνταξη στατικής μελέτης μόνο για το βορειοδυτικό τμήμα.

Στο πλαίσιο της αναστήλωσης πραγματοποιήθηκαν τα ακόλουθα:

Καθαιρέθηκαν τα εναπομείναντα τσιμεντοεπιχρίσματα από όλες τις εξωτερικές επιφάνειες των τοίχων και έγινε φραγή των ρωγμών με χαλικολόγημα και ενέματα και εφαρμόστηκε η πρώτη στρώση επιχρίσματος με νέα υλικά (ποζολάνη, αδρανή και υδράσβεστο). Αποκαταστάθηκαν τα σφενδόνια που εμφάνιζαν ρηγματώσεις και μετατόπιση των κλειδιών τους. Αφαιρέθηκε η επικάλυψη από άοπλο σκυρόδεμα, της καμάρας, των καναλιών απορροής, των περιμετρικών τοίχων και των τεταρτοσφαιρίων. Ακολούθως πραγματοποιήθηκαν λιθοσυμπληρώσεις και χαλικολόγημα για την εξομάλυνση της επιφάνειας του εξωραχίου του θόλου, των καναλιών απορροής και των τεταρτοσφαιρίων και τοποθετήθηκε νέα επικάλυψη (αστρακασβέστο) με συμβατά προς το μνημείο υλικά (ποζολάνη, κεραμάλευρο, κουρασάνι και υδράσβεστο). Στη συνέχεια τοποθετήθηκαν ορθογώνιες πωρολιθικές πλάκες στην απόληξη των τοίχων. Στο κωδωνοστάσιο, καθαιρέθηκε το επίχρισμα με τσιμέντο και αποκαλύφθηκαν οι λίθοι του. Η θεμελίωση ενισχύθηκε με λιθοσυμπληρώσεις και περιμετρική δοκό περίδεσης από οπλισμένο σκυρόδεμα. Κρίθηκε αναγκαίο λόγω επανεμφάνισης ρωγμών και τοποθετήθηκαν τέσσερις εγκάρσιοι ελκυστήρες. Η εξωτερική τοιχοποιία επιχρίστηκε με πατητό κονίαμα υπόλευκου χρωματισμού. Το εσωτερικό δάπεδο πλακοστρώθηκε και επίσης τοποθετήθηκε πλακόστρωση περιμετρικά του ναού. Οι τοιχογραφίες συντηρήθηκαν (αποκαλύφθηκαν, στερεώθηκαν και καθαρίστηκαν) όπως προβλεπόταν από τη μελέτη συντήρησης.⁶⁴

⁶⁴ Δρίτσα, Α., Κατσαλής, Γ. & Συγγελάκη, Ε. (2015). *Κτηριακή Στερέωση-Αποκατάσταση & Συντήρηση Τοιχογραφιών Ναού Αγίου Νικολάου στο Μιλιαρίσι Μονοφατίου*, Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 3, σελ. 411-421.

9. Άγιος Νικόλαος και Χαράλαμπος στο Μιλιάρισι

Ζημιές

Από τον σεισμό στον ναό προκλήθηκαν σοβαρές ζημιές. Κυρίως προκλήθηκαν εγκάρσιες διαμπερείς ρωγμές που διατρέχουν το νότιο τοίχο την καμάρα και το βόρειο τοίχο. Επίσης διαμπερείς ρωγμές υπάρχουν στο δυτικό τοίχο και άλλες ακόμη, μικρότερου εύρους, στον ανατολικό τοίχο και στις ασίδες. Η στέψη του κωδωνοστασίου κατέρρευσε και επιπλέον υπήρξε σημειακά απώλεια τοιχογραφικού διακόσμου.

Αποτίμηση ζημιών και επεμβάσεων

Οι εργασίες αποκατάστασης εκτελέστηκαν με αυτεπιστασία από τη 13^η ΕΒΑ το 2011-2013. Στη μελέτη για την αποκατάσταση των ρωγμών προβλεπόταν ο αβαθής καθαρισμός τους, η αφαίρεση συζυγών λίθων, όπου αυτό ήταν απολύτως απαραίτητο, και η τοποθέτηση λίθινων κλειδιών ανά 0,50μ. μόνον από την εξωτερική όψη της τοιχοποιίας. Πραγματοποιήθηκε η σφράγιση των ρωγμών και η εφαρμογή ενεμάτων, όμως δεν τοποθετήθηκαν λίθινα κλειδιά. Επιπλέον έγινε περιδεδση της θεμελίωσης με οπλισμένο σκυρόδεμα και ενώ οι εργασίες αποκατάστασης είχαν σχεδόν ολοκληρωθεί, εμφανίστηκαν εκ νέου ρωγμές στην καμάρα και στους τοίχους. Προτάθηκε η λύση των ελκυστήρων για την επιπλέον ενίσχυση του μνημείου. Η μελέτη τοποθέτησης των ελκυστήρων προέβλεπε την τοποθέτηση έξι ελκυστήρων, τεσσάρων τοποθετημένων εγκάρσια και δύο κατά μήκος του ναού. Η ΔΑΒΜΜ αποδεχόμενη την πρόταση της Εφορείας, με έγγραφο απήντησε θετικά υπό τον όρο να μην τοποθετηθούν οι δύο ελκυστήρες κατά μήκος του βόρειου και νότιου τοίχου, αλλά μόνον οι εγκάρσιοι, χωρίς να αιτιολογήσει την απόρριψή τους.⁶⁵ Μετά την τοποθέτηση των ελκυστήρων και την κάλυψη των ρωγμών δεν εμφανίστηκαν νέες παρά μόνο τριχοειδείς που αποδόθηκαν στο επίχρισμα και όχι στην τοιχοποιία. Ο ναός, ωστόσο, επλήγη από τους σεισμούς με συνέπεια να προκληθούν κυρίως εγκάρσιες διαμπερείς ρωγμές. Το γεγονός αυτό φανερώνει τη χρησιμότητα όλων των ελκυστήρων, όπως είχαν προβλεφθεί, καθώς οι δύο – μη τοποθετημένοι τελικά – ελκυστήρες κατά μήκος του ναού, αν και δεν θα απέτρεπαν την εμφάνισή των εγκάρσιων ρωγμών (όντως δύσκολο δεδομένης της πρωτοφανούς επιτάχυνσης του σεισμού), είναι βέβαιο ότι θα βοηθούσαν περιορίζοντας την έκτασή τους.⁶⁶ Τέλος

⁶⁵ Το υπ' αριθμ. ΥΠΑΙΘΠΑ/ΓΔΑΜΤΕ/ΔΑΒΜΜ/68580/3442/1784/16-7-2012 έγγραφο έγκρισης τοποθέτησης των εγκάρσιων ελκυστήρων.

⁶⁶ Προσωπική μαρτυρία ως επιβλέπων αρχαιολόγος του έργου.

9. Άγιος Νικόλαος και Χαράλαμπος στο Μιλιαρίσι

σημειώνεται ότι τα ενέματα και τα κονιάματα αποτελούνταν από αδρανή, υδράσβεστο και ποζολάνη.

Εικ. 09.1. Ο ναός πριν την έναρξη των εργασιών του 2011-2013, από Α.

Εικ. 09.2. Ο ναός πριν την έναρξη των εργασιών του 2011-2013, από ΒΔ.

9. Άγιος Νικόλαος και Χαράλαμπος στο Μιλιαρίσι

Εικ. 09.3. Ο νότιος τοίχος το 1992. Ευδιάκριτη μία ρωγμή.

Εικ. 09.4. Έμφραξη δύο νέων ρωγμών που πλαισιώνουν τη νότια είσοδο και διατρέχουν την καμάρα εγκάρσια, το 2011.

9. Άγιος Νικόλαος και Χαράλαμπος στο Μιλιαρίσι

Εικ. 09.5. Ο ανατολικός τοίχος κατά τη διάρκεια των εργασιών 2011-2013.

Εικ. 09.6. Ο ναός μετά την ολοκλήρωση των εργασιών 2011-2013, από Α.

9. Άγιος Νικόλαος και Χαράλαμπος στο Μιλιαρίσι

Εικ. 09.7. Ομοίως, από ΝΔ.

Εικ. 09.8. Ομοίως, από ΒΔ.

9. Άγιος Νικόλαος και Χαράλαμπος στο Μιλιαρίσι

Εικ. 09.9. Μετά την ολοκλήρωση των εργασιών 2011-2013, το δυτικό τμήμα του εσωτερικού.

Εικ. 09.10. Ο ναός από ΒΑ ψηλά, μετά τον σεισμό.

9. Άγιος Νικόλαος και Χαράλαμπος στο Μιλιαρίσι

Εικ. 09.11. Από ΝΑ.

Εικ. 09.12. Από Ν.

9. Άγιος Νικόλαος και Χαράλαμπος στο Μιλιαρίσι

Εικ. 09.13. Από ΝΔ.

Εικ. 09.14. Από Δ.

9. Άγιος Νικόλαος και Χαράλαμπος στο Μιλιαρίσι

Εικ. 09.15. Από ΒΔ.

Εικ. 09.16. Από Α.

9. Άγιος Νικόλαος και Χαράλαμπος στο Μιλιαρίσι

Εικ. 09.17. Νότιος τοίχος, μετά τον σεισμό η παλαιά (αποκατεστημένη) ρωγμή.

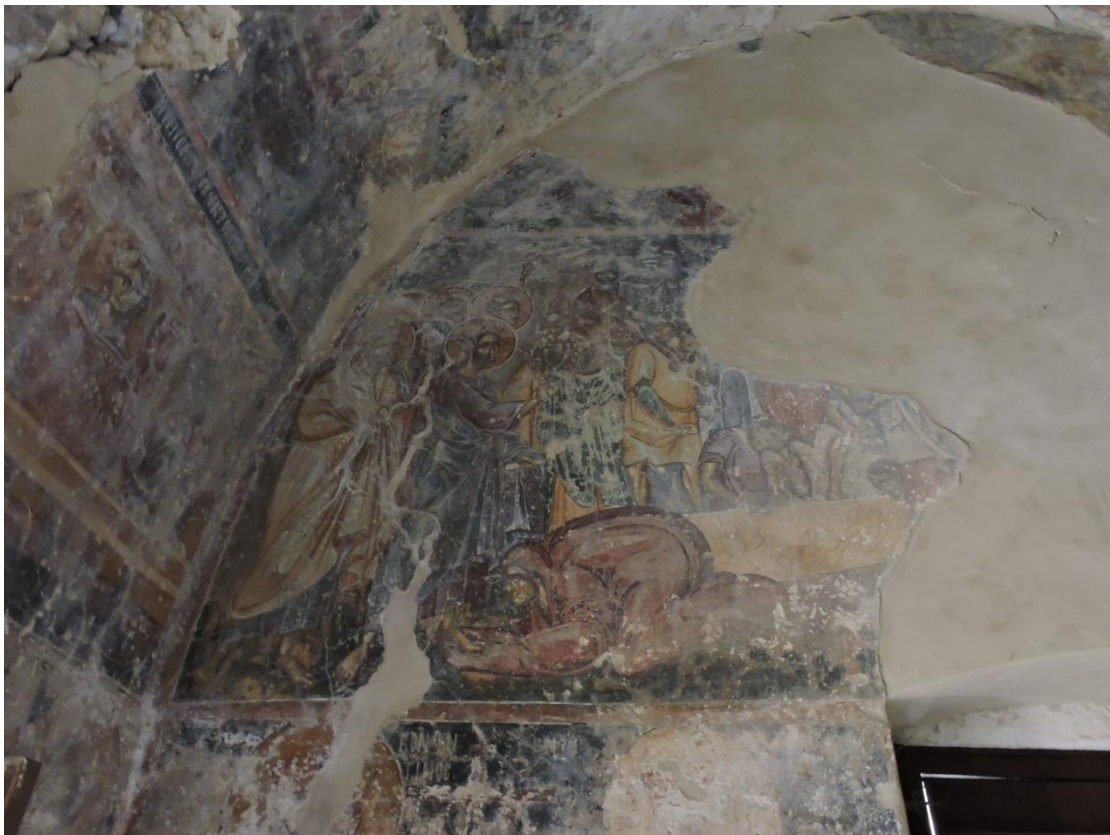

Εικ. 09.18. Εσωτερικό, άνω της νότιας εισόδου.

9. Άγιος Νικόλαος και Χαράλαμπος στο Μιλιαρίσι

Εικ. 09.19. Εσωτερικό, λεπτομέρεια ανατολικά της νότιας εισόδου.

Εικ. 09.20. Εσωτερικό, ο δυτικός τοίχος.

10. Άγιος Αντώνιος στον Πατσίδερο

Ο ναός του Αγίου Αντωνίου βρίσκεται εντός του οικισμού Πατσίδερος του Δήμου Μινώα Πεδιάδας. Πρόκειται για μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναό της περιόδου της βενετοκρατίας που δεν διατηρεί σήμερα τοιχογραφικό διάκοσμο. Η τοιχοποιία του ναού αποτελείται από αργολιθοδομή, με λαξευτούς γωνιόλιθους. Η καμάρα είναι οξυκόρυφη και ενισχύεται με δύο σφενδόνια που εδράζονται σε κιλλίβαντες. Στον ανατολικό τοίχο η ημικυκλική αψίδα διατρύπεται από μονόλοβο αγιοθύριδο. Στο δυτικό τοίχο βρίσκεται η είσοδος που συνίσταται από λαξευτό περιθύρωμα με cordone και οξυκόρυφο ανακουφιστικό τόξο στο τύμπανο του οποίου υπάρχει σήμερα σύγχρονο ψηφιδωτό με απεικόνιση του Αγίου Αντωνίου. Στο υπέρθυρο μεγαλογράμματη επιγραφή αναφέρει: *ΑΓ(ΙΟΥ) ΑΝΤ(ΩΝΙΟΥ) [...] ΙΟΒ(ΡΙ)Ο(Υ) [...] ΕΤ(ΕΙ) 1888*. Στο αέτωμα, άνω της θύρας βρίσκεται κυκλικός φεγγίτης που εγγράφεται σε ορθογώνια πωρολιθική πλάκα. Στο βόρειο τοίχο διανοίχθηκε ή ανακατασκευάστηκε το ορθογώνιο παράθυρο τη δεκαετία του 1990.⁶⁷ Διαμετρικά αντίθετα στο νότιο τοίχο πιθανότατα αντίστοιχο παράθυρο μετατράπηκε στο άνοιγμα επικοινωνίας με τη σύγχρονη αίθουσα τελετών που κατασκευάστηκε σε επαφή με τον ναό τη δεκαετία του 1970. Στο δυτικό τμήμα του νότιου τοίχου το 1981 κατασκευάστηκε το μονόλοβο κωδωνοστάσιο από σκυρόδεμα.

Επεμβάσεις

Στον ναό πραγματοποιήθηκαν εργασίες το 1888 όπως μαρτυρεί η επιγραφή στο υπέρθυρο. Αναφέρεται ότι ο Πατσίδερος τότε κατοικούνταν από 36 ελληνικές και 2 τουρκικές οικογένειες.⁶⁸

Τη δεκαετία του 1970 προστέθηκε νότια, σε επαφή με τον ναό, η αίθουσα τελετών από οπλισμένο σκυρόδεμα και διανοίχθηκε θύρα επικοινωνίας με ημικυκλικό τόξο, πιθανότατα στη θέση προϋπάρχοντος παραθύρου.

Εργασίες αποκατάστασης στον ναό πραγματοποιήθηκαν με την επίβλεψη της 13ης ΕΒΑ το 1998 και αφορούσαν την αποκατάσταση του δυτικού θυρώματος που είχε αποκολληθεί, την επισκευή ρωγμών στο δυτικό τμήμα του θόλου, την τοποθέτηση νέων πατητών επιχρισμάτων με αλεσμένο πωρόλιθο και ασβέστη,

⁶⁷ Σε φωτογραφία κατά τη διάρκεια των εργασιών, σημειώνεται από την αρχαιολόγο ότι οι διαστάσεις του βόρειου παραθύρου πρέπει να διορθωθούν. Φωτοθήκη ΕΦΑΗΡΑ

⁶⁸ Καλομενόπουλος Νικόστρατος, *Κρητικά, ήτοι τοπογραφία και οδοιπορικά της νήσου Κρήτης*, επιτόπιος μελέτη, Αθήνα 1894, σελ. 165.

10. Άγιος Αντώνιος στον Πατσίδερο

εσωτερικά και εξωτερικά του ναού, την τοποθέτηση νέου εξωτερικού πλαισίου του βόρειου παραθύρου, την απομάκρυνση των κεραμικών πλακιδίων και την τοποθέτηση αστρακάσβεστου στο δάπεδο και την κατασκευή του μονόλοβου, λίθινου κωδωνοστασίου.

Ζημιές

Στον ναό προκλήθηκαν εκτεταμένες ζημιές από τον σεισμό κυρίως στο δυτικό τοίχο. Το ανακουφιστικό τόξο και το άνω τμήμα του περιθωρώματος αποκολλήθηκαν και είναι ετοιμόρροπα. Ο κυκλικός φεγγίτης εσωτερικά και εξωτερικά έχει αποκολληθεί και υπάρχει αποδιοργάνωση της τοιχοποιίας γύρω του. Μεγάλες διαμπερείς ρωγμές διατρέχουν το δυτικό τοίχο. Διαπιστώνεται συνεχής διαμήκης ρωγμή διαχωρισμού του σκυροδέματος του θόλου με τη φέρουσα τοιχοποιία. Εσωτερικά μετατοπίστηκε το κλειδί του τόξου του θυρώματος, ενώ υπάρχουν ρωγμές στο θόλο, στην τοιχοποιία και απώλεια επιχρίσματος.

Αποτίμηση ζημιών και επεμβάσεων

Στον ναό του Αγίου Αντωνίου προκλήθηκαν ζημιές από τον σεισμό, με σοβαρότερες αυτές στο δυτικό τοίχο όπου, εκτός των διαμπερών ρωγμών, αποκολλήθηκε τμήμα του θυρώματος και βρίσκεται σε κατάσταση ετοιμορροπίας. Παρατηρείται ότι η μετατόπιση προς τα έξω του άνω τμήματος του θυρώματος είχε συμβεί και κατά το παρελθόν και αποκαταστάθηκε το 1998 κατά τις εργασίες που εκτελέστηκαν υπό την επίβλεψη της 13^{ης} ΕΒΑ με κονίαμα μόνο από ασβέστη και αλεσμένο πωρόλιθο.⁶⁹ Οι σημαντικές επεμβάσεις που έχουν γίνει όπως η επικάλυψη του θόλου με σκυρόδεμα και η ανέγερση αίθουσας τελετών στη νότια πλευρά και σε επαφή με αυτόν, εκτός του ότι βλάπτουν αισθητικά το μνημείο αλλοιώνοντας τη μορφή του, είναι πολύ πιθανό να σχετίζονται με το μέγεθος των ζημιών και χρήζουν διερεύνησης για την επίδρασή τους στη στατική επάρκεια του ναού. Σημειώνεται ότι το κωδωνοστάσιο που κατασκευάστηκε το 1998, συνίσταται από μονολιθικούς πεσσούς που συνδέονται με την βάση και την αετωματική επίστεψή του με μεταλλικούς συνδέσμους, έμεινε αλώβητο από τον σεισμό.

⁶⁹ Μαρτυρία του εργολάβου κ. Παπαστεφανάκη Εμμανουήλ.

10. Άγιος Αντώνιος στον Πατσίδερο

Εικ. 10.1. Δεκαετία 1990, ο ναός από ΝΔ κατά τις εργασίες κατασκευής του κωδωνοστασίου.

Εικ. 10.2. Το βόρειο παράθυρο κατά τις εργασίες της δεκαετίας του 1990.

10. Άγιος Αντώνιος στον Πατσίδαρο

Εικ. 10.3. Ο δυτικός τοίχος κατά τις εργασίες του 1998.

Εικ. 10.4. Το θύρωμα κατά τις εργασίες του 1998.

10. Άγιος Αντώνιος στον Πατσίδερο

Εικ. 10.5. Ο ναός από ΝΔ το 1998, μετά την ολοκλήρωση των εργασιών.

Εικ. 10.6. Ο ναός από ΝΔ, μετά τον σεισμό.

10. Άγιος Αντώνιος στον Πατσίδερο

Εικ. 10.7. Το άνω τμήμα του θυρώματος, μετά τον σεισμό.

Εικ. 10.8. Ο θόλος του ναού από ψηλά.

10. Άγιος Αντώνιος στον Πατσίδερο

Εικ. 10.9. Ο βόρειος τοίχος.

Εικ. 10.10. Η ανατολική όψη του ναού και η αίθουσα τελετών.

10. Άγιος Αντώνιος στον Πατσίδερο

Εικ. 10.11. Το θύρωμα.

Εικ. 10.12. Ο δυτικός τοίχος εσωτερικά.

10. Άγιος Αντώνιος στον Πατσίδερο

Εικ. 10.13. Το εσωτερικό τόξο της εισόδου.

Εικ. 10.14. Η αγίδα.

11. Αγία Τριάδα και Αγία Αικατερίνη στη Μαχαιρά

11. Αγία Τριάδα και Αγία Αικατερίνη στη Μαχαιρά

Ο ναός της Αγίας Τριάδας και της Αγίας Αικατερίνης βρίσκεται στο ανατολικό τμήμα του οικισμού Μαχαιρά του Δήμου Μινώα Πεδιάδας. Πρόκειται για μονόχωρο, δίκογχο, καμαροσκέπαστο ναό του 19^{ου} αιώνα. Η τοιχοποιία του συνίσταται από αργολιθοδομή και χώμα, ενώ οι γωνίες και τα ανοίγματα σχηματίζονται από λαξευτούς λίθους. Η καμάρα είναι από οπλισμένο σκυρόδεμα που εδράζεται εξωτερικά, ανεξάρτητα από τη λίθινη τοιχοποιία, σε κολώνες και δοκάρια που εφάπτονται στο νότιο και στο βόρειο τοίχο του ναού. Η καμάρα καλύπτεται με κεραμίδια βυζαντινού τύπου. Στον ανατολικό τοίχο εξέχουν δύο ημικυκλικές αφίδες, κάθε μία από τις οποίες διατρύπεται από μονόλοβο αγιοθύριδο. Η κύρια είσοδος του ναού βρίσκεται στο δυτικό τοίχο, είναι τοξωτή και έμπροσθεν της έχει κατασκευαστεί τοξωτό προστώο από σκυρόδεμα που καλύπτεται με κεραμίδια. Πάνω από το προστώο ανοίγεται τετράγωνος φεγγίτης που εγγράφεται σε τοξωτό πλαίσιο, εσωτερικά είναι κυκλικός. Στην απόληξη του δυτικού τοίχου υψώνεται μονόλοβο κωδωνοστάσιο από σκυρόδεμα που εδράζεται σε δύο παραστάδες. Ο βόρειος τοίχος φέρει δίλοβο παράθυρο. Δύο ακόμη δευτερεύουσες εισοδοί υπάρχουν στη νότια πλευρά, εκ των οποίων η ανατολική οδηγεί στο Ιερό Βήμα. Εσωτερικά, υπάρχει υπερώο (γυναικωνίτης) από σκυρόδεμα, ενώ μεγάλο τμήμα της καμάρας και ο ανατολικός τοίχος φέρουν σύγχρονο τοιχογραφικό διάκοσμο.

Επεμβάσεις

Κατά την παράδοση στον οικισμό, ο ναός αποτελούσε μουσουλμανικό τέμενος που μετατράπηκε σε χριστιανικό ναό με την κατασκευή των δύο κογχών ανατολικά, το 1923 με την έλευση των Ελλήνων μικρασιατών στο χωριό και την παράλληλη αποχώρηση των μουσουλμάνων.⁷⁰ Το τέμενος είχε ξύλινη δίρριχτη στέγη που διατηρούνταν έως το 1983 όταν αντικαταστάθηκε με τον υφιστάμενο θόλο από οπλισμένο σκυρόδεμα.⁷¹ Την ίδια περίοδο κατασκευάστηκαν το κωδωνοστάσιο, το προστώο και το υπερώο, ενώ διαμορφώθηκαν τα ανοίγματα.

Ζημιές

Στον ναό προκλήθηκαν σοβαρές ζημιές από τον σεισμό. Στον ανατολικό τοίχο κατέρρευσε το ανώτερο τμήμα του και τμήμα των τεταρτοσφαιρίων, ενώ

⁷⁰ Πληροφορία από τον εφημέριο του οικισμού π. Μιχαήλ Μαρνέλλο.

⁷¹ Ίχνη της δίρριχτης στέγης αποκαλύφθηκαν μετά την κατάρρευση στον ανατολικό τοίχο.

11. Αγία Τριάδα και Αγία Αικατερίνη στη Μαχαιρά

εμφανίζονται χιαστί διαμπερείς ρωγμές στις αψίδες και πτώσεις επιχρισμάτων. Στο νότιο τοίχο εντοπίζεται οριζόντια ρηγματώση εξωτερικά και διαγώνια εσωτερικά. Στο δυτικό τοίχο υπάρχουν κατακόρυφες και χιαστί διαμπερείς ρωγμές. Η καμάρα και ο γυναικωνίτης δεν εμφανίζουν καμία ζημιά.

Αποτίμηση ζημιών και επεμβάσεων

Παρατηρείται ότι η αντικατάσταση της μέχρι το 1983 ξύλινης στέγης, με καμάρα από σκυρόδεμα επί υποστυλωμάτων και δοκών, σε επαφή με τη λίθινη τοιχοποιία, δεν υπέστη απολύτως καμία ζημιά, ενώ στην παλαιά λιθόκτιστη τοιχοποιία προκλήθηκαν σοβαρές ζημιές, με σημαντικότερη την πτώση τμήματος του ανατολικού τοίχου και των τεταρτοσφαιρίων και την εμφάνιση ρωγμών στους άλλους τοίχους. Σημειώνεται ότι η τοιχοποιία του ναού συνίσταται από λίθους και χώμα αντί για κονίαμα. Επίσης σημειώνεται ότι και το κτίσιμο δεν ήταν αρκούντως τεχνικό λόγω της εμφανούς χαλαρότητας των λίθων της τοιχοποιίας. Προφανώς στην συγκεκριμένη περίπτωση το οπλισμένο σκυρόδεμα της καμάρας και των υποστυλωμάτων όχι μόνο δεν συνεργάστηκε με την λιθοδομή, αντιθέτως πιθανότατα σε αυτό να οφείλεται η έκταση των ζημιών που προκλήθηκαν.

Εικ. 11.1. Ο ναός από ΝΔ, μετά τον σεισμό.

11. Αγία Τριάδα και Αγία Αικατερίνη στη Μαχαιρά

Εικ. 11.2. Από ΒΔ.

Εικ. 11.3. Η ανατολική όψη.

11. Αγία Τριάδα και Αγία Αικατερίνη στη Μαχαιρά

Εικ. 11.4. Εσωτερικό.

Εικ. 11.5. Το ανατολικό τμήμα.

11. Αγία Τριάδα και Αγία Αικατερίνη στη Μαχαιρά

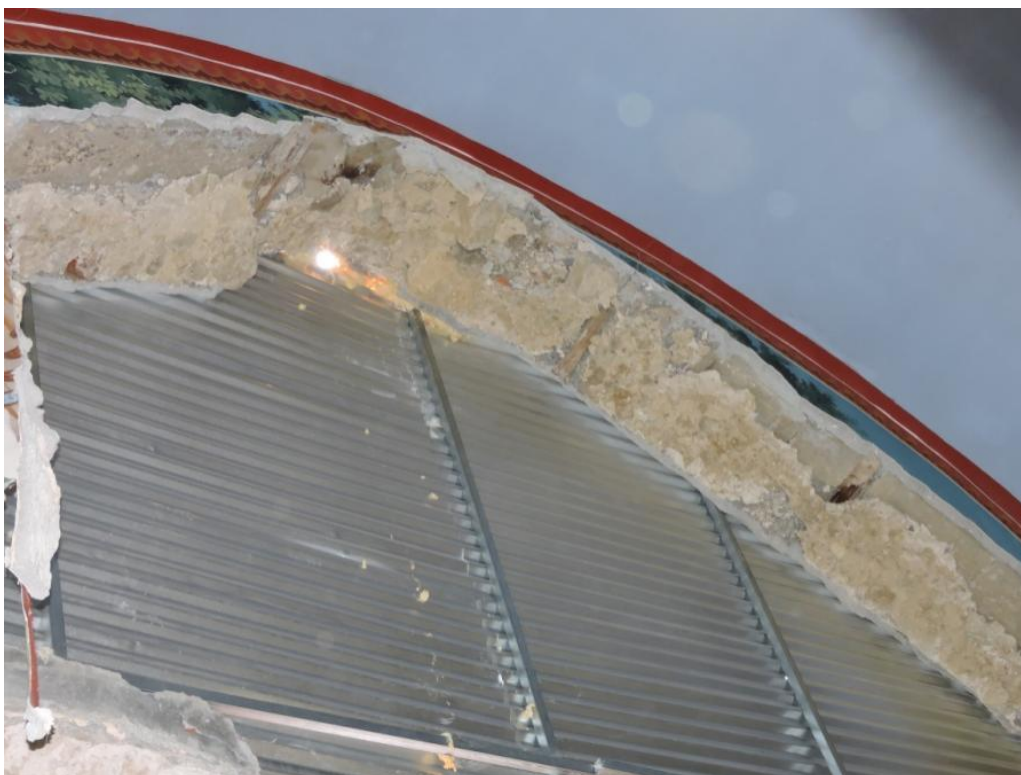

Εικ. 11.6. Ο ανατολικός τοίχος.

Εικ. 11.7. Ιερό Βήμα.

11. Αγία Τριάδα και Αγία Αικατερίνη στη Μαχαιρά

Εικ. 11.8. Η στέγη του ανατολικού τοίχου της παλαιάς δόρυχτης στέγης.

Εικ. 11.9. Το δυτικό τμήμα του ναού.

12. Εισόδια της Θεοτόκου στο Σκλαβεροχώρι

Ο ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου βρίσκεται στη ΝΑ παρυφή του οικισμού Σκλαβεροχώρι του Δήμου Μινώα Πεδιάδας, στο ΒΔ τμήμα του κοιμητηρίου. Πρόκειται για μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναό η καμάρα του οποίου επεκτάθηκε δυτικά στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Σε αυτή τη φάση της επέκτασης τοποθετήθηκαν τρεις εγκάρσιοι ελκυστήρες. Εσωτερικά η καμάρα ενισχύεται με δύο σφενδόνια που εδράζονται σε πώρινους κιλλίβαντες. Το δυτικό σφενδόνιο κατασκευάστηκε στο σημείο ένωσης του αρχικού δυτικού τοίχου με την επέκταση. Η μοναδική είσοδος βρίσκεται στη δυτική πλευρά και διαμορφώνεται από λαξευτούς παρόλιθους. Πάνω από το υπέρθυρο υπάρχει κυκλικός πώρινος φεγγίτης. Εκατέρωθεν της εισόδου δύο ισχυρές εξέχουσες παραστάδες στέφονται με ημικυκλικό τόξο και στηρίζουν τη βάση του μονόλοβου, τσιμεντένιου σήμερα, κωδωνοστασίου. Ο ναός καλύπτεται με κεραμίδια βυζαντινού τύπου «κολυμβητά». Η εξωτερική τοιχοποιία είναι αρμολογημένη. Το εσωτερικό δάπεδο είναι από τετράγωνες παρολιθικές πλάκες και βρίσκεται 35 εκ. κάτω από την επιφάνεια του εξωτερικού δαπέδου. Το αρχικό τμήμα του ναού είναι κατάγραφο με υψηλής ποιότητας τοιχογραφίες του 15^{ου} αιώνα.⁷² Στις τοιχογραφίες εντοπίζεται σε χάραγμα η χρονολογία 1481 που αποτελεί *terminus ante quem*.⁷³ Αξιοσημείωτη είναι η παράσταση του Αγίου Φραγκίσκου της Ασίζης (μία από τις τρεις τοιχογραφίες του Αγίου στην Κρήτη).

Επεμβάσεις

Το 1948 ο Νικόλαος Πλάτων αναζητεί χρηματοδότηση, εκτός του σχεδίου Μάρσαλ, για την περίσωση μεσαιωνικών μνημείων μεταξύ των οποίων και τον ναό των Εισοδίων στο Σκλαβεροχώρι.⁷⁴ Πράγματι, το επόμενο έτος (1949) πραγματοποιήθηκε καθαρισμός και στερέωση των τοιχογραφιών.⁷⁵ Αρκετά χρόνια αργότερα (1962) πραγματοποιήθηκε εκ νέου συντήρηση των τοιχογραφιών.⁷⁶

Το 1978 η Δ/ση Δασών Ηρακλείου με το υπ' αριθμ. 1836/2-8-1978 έγγραφό της, κατόπιν αιτήματος της 13^{ης} ΕΒΑ, ενέκρινε την κοπή δύο κυπαρισσιών που βρίσκονταν πολύ κοντά στον ναό.

⁷² Ο ναός δεν αναφέρεται στον κατάλογο Gerola – Λασιθιωτάκη.

⁷³ *Κρητ. Χρ.* 6 (1952), σελ. 69 (Μαν. Χατζηδάκη).

⁷⁴ *Κρητ. Χρ.* 1 (1948), σελ. 590 (Νικ. Πλάτωνα).

⁷⁵ *Κρητ. Χρ.* 2 (1949), σελ. 592 (Νικ. Πλάτωνα).

⁷⁶ *Κρητ. Χρ.* 18 (1964), σελ. 288 (Νικ. Πλάτωνα).

12. Εισόδια της Θεοτόκου στο Σκλαβεροχώρι

Το 1978 η 13^η ΕΒΑ με το υπ' αριθμ. 1833/12-9-1978 έγγραφό της αιτήθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών το ποσό των 150.000 δραχμών, για να αντιμετωπίσει απολογιστικά και με αυτεπιστασία, τα σοβαρά στατικά προβλήματα του ναού. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν τα αμέσως επόμενα χρόνια (1979-1981), όμως στο αρχείο της Εφορείας δεν εντοπίστηκε κανένα στοιχείο για αυτές. Επίσης δεν υπάρχει αναφορά στο Αρχαιολογικό Δελτίο και στα Κρητικά Χρονικά. Σύμφωνα με μαρτυρίες περιοίκων, οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν ήταν: Κεράμωση αφού προηγουμένως ανυψώθηκε ελαφρώς η τοιχοποιία στο βόρειο και νότιο τοίχο. Βαθύ αρμολόγημα σε όλη την επιφάνεια των εξωτερικών τοίχων. Πλακόστρωση εσωτερικού δαπέδου. Σε αυτήν τη φάση των εργασιών αφαιρέθηκαν από το εσωτερικό οι ελκυστήρες και παρέμεινε μικρό τμήμα τους να εξέχει από την τοιχοποιία και το εξωτερικό τμήμα τους. Η αφαίρεση πραγματοποιήθηκε για να διευκολύνει τη φωτογράφιση και τον σχεδιασμό των τοιχογραφιών καθώς εκείνη την περίοδο κρίθηκε ότι δεν ενίσχυαν τη στατικότητα του μνημείου. Αργότερα το 2001, το ενοριακό συμβούλιο ζήτησε άδεια για τη συγκόλληση των ελκυστήρων εσωτερικά και η 13^η ΕΒΑ απήντησε ότι επανεξετάζει το θέμα τοποθέτησης ελκυστήρων όχι μόνο στο συγκεκριμένο ναό αλλά συνολικά σε μνημεία στο πλαίσιο του Γ' ΚΠΣ.⁷⁷

Επανερχόμενο το ενοριακό συμβούλιο, αιτήθηκε το 2007 άδεια για τη συντήρηση του κωδωνοστασίου από οπλισμένο σκυρόδεμα που εμφάνιζε ρωγμές λόγω διάβρωσης του οπλισμού του, καθώς και την αποκατάσταση της οριζόντιας ρωγμής στο άνω μέρος του νότιου τοίχου. Η 13^η ΕΒΑ απήντησε κατόπιν αυτοψίας υπαλλήλων της (αρχαιολόγου και πολιτικού μηχανικού) ότι για την αποκατάσταση του κωδωνοστασίου απαιτείται μελέτη για την αντικατάστασή του με πώρινο, και για την οριζόντια ρωγμή ότι βρίσκεται ακριβώς στο σημείο ανύψωσης της τοιχοποιίας για την τοποθέτηση κεράμωσης που πραγματοποιήθηκε το 1979-81 και δεν ενέχει κανένα κίνδυνο για τη στατικότητα του ναού.

Μία δεκαετία αργότερα (2017), ο εφημέριος της ενορίας προέβη, χωρίς έγκριση της Εφορείας, στη συγκόλληση των ελκυστήρων, στην αποκατάσταση της ρωγμής του νότιου τοίχου με απλή αρμολόγηση, στην καθαίρεση του φθαρμένου επιχρίσματος του κωδωνοστασίου, στη συντήρηση του οπλισμού του και στην επίχρισή του με νέο κονίαμα με τσιμέντο, καθώς και στην αντικατάσταση φθαρμένων κεραμιδιών.⁷⁸

⁷⁷ Υπ' αριθμ. 3547/15-10-2001 έγγραφο της 13^{ης} ΕΒΑ.

⁷⁸ Συνέντευξη από εφημέριο π. Ιωάννη Μπανασάκη.

12. Εισόδια της Θεοτόκου στο Σκλαβεροχώρι

Ζημιές

Στον ναό δεν προκλήθηκε καμία απολύτως ζημιά από τον σεισμό.

Αποτίμηση ζημιών και επεμβάσεων

Στον κοιμητηριακό τοιχογραφημένο ναό του 15^{ου} αιώνα, είχαν εμφανιστεί στο παρελθόν σοβαρά στατικά προβλήματα που αντιμετωπίστηκαν με τις εκτεταμένες εργασίες αποκατάστασης των ετών 1979-1981, οι οποίες εκτελέστηκαν με αυτεπιστασία από τη 13^η ΕΒΑ. Αρκετά χρόνια αργότερα, το 2007, εμφανίστηκαν προβλήματα, κατά το ενοριακό συμβούλιο, τα οποία όμως από αρμοδίους υπαλλήλους της 13^{ης} ΕΒΑ δεν κρίθηκαν ως ανησυχητικά. Παρατηρείται ότι ο περιβάλλον χώρος του ναού βρίσκεται σε υψηλότερη στάθμη από το εσωτερικό του δάπεδο και επιπλέον ότι το 2017 με πρωτοβουλία του εφημέριου, οι εγκάρσιοι ελκυστήρες ανασυγκολλήθηκαν, στοιχεία τα οποία πιθανόν συμβάλλουν στη στατική συμπεριφορά του μνημείου. Αξίζει να σημειωθεί ότι πολλές γειτονικές στον ναό κατοικίες, νεώτερες και άλλες ανακαινισμένες λιθόκτιστες, υπέστησαν αρκετές ζημιές, ενώ στον ναό των Εισοδίων δεν προκλήθηκε καμία απολύτως ζημιά.

Εικ. 12.1. Η δυτική πλευρά το 2017, πριν τις εργασίες αποκατάστασης.

12. Εισόδια της Θεοτόκου στο Σκλαβεροχώρι

Εικ. 12.2. Η ανατολική πλευρά του κωδωνοστασίου το 2017, πριν τις εργασίες αποκατάστασης.

Εικ. 12.3. Ο ναός από ΒΔ, μετά τον σεισμό.

12. Εισόδια της Θεοτόκου στο Σκλαβεροχώρι

Εικ. 12.4. Ομοίως, η δυτική όψη.

Εικ. 12.5. Η ανατολική όψη.

12. Εισόδια της Θεοτόκου στο Σκλαβεροχώρι

Εικ. 12.6. Η νότια όψη.

Εικ. 12.7. Το ανατολικό τμήμα.

12. Εισόδια της Θεοτόκου στο Σκλαβεροχώρι

Εικ. 12.8. Το δυτικό τμήμα.

13. Ζωοδόχος Πηγή στον Σαμπά

Ο ναός της Ζωοδόχου Πηγής βρίσκεται σε αλσύλλιο, στη θέση «Καβούσι», 200μ. περ. δυτικά του οικισμού Σαμπά του Δήμου Μινώα Πεδιάδας. Πρόκειται για μονόχωρο, καμαροσκέπαστο ναό, με τοιχογραφίες.⁷⁹ Η τοιχοποιία του ναού αποτελείται από αργολιθοδομή και οι γωνίες από λαξευτούς λίθους. Η καμάρα, που καλύπτεται σήμερα με σκυρόδεμα, είναι οξυκόρυφη και ενισχύεται με δύο σφενδόνια που εδράζονται σε κιλλίβαντες. Ανατολικά η ημικυκλική αψίδα εδράζεται σε κρηπίδα δύο αναβαθμών, διατρύπεται από μονόλοβο αγιοθύριδο και το τεταρτοσφαίριο της καλύπτεται από τσιμεντοκονίαμα.⁸⁰ Η μοναδική είσοδος του ναού βρίσκεται στο δυτικό τοίχο, συνίσταται από λαξευτούς λίθους, οριζόντιο υπέρθυρο κοσμεύεται με «ζατρίκιο» και οξυκόρυφο ανακουφιστικό τόξο. Πάνω από το ανακουφιστικό τόξο υπάρχει ορθογώνιος φεγγίτης και στη στέψη της αετωματικής απόληξης του τοίχου υψώνεται λίθινο μονόλοβο κωδωνοστάσιο.

Το δάπεδο του ναού βρίσκεται σε χαμηλότερη στάθμη από τον εξωτερικό χώρο και καλύπτεται από ορθογώνιες πλάκες πωρολίθου.

Από τον τοιχογραφικό διάκοσμο ξεχωριστή σημασία έχει η σπάνια απεικόνιση του Αγίου Φραγκίσκου της Ασίζης, στην κάτω ζώνη του δυτικού τμήματος του νότιου τοίχου. Μεταξύ των χαραγμάτων στο βόρειο κιλλίβαντα του δυτικού σφενδονίου διακρίνονται τρία με οικόσημο της οικογένειας Καλλέργη.

Ο ναός μπορεί να χρονολογηθεί προς τα τέλη του 14^{ου} ή τις αρχές του 15^{ου} αιώνα.⁸¹

Επεμβάσεις

Το 1981 η 13^η ΕΒΑ εκτέλεσε εκτεταμένες εργασίες αποκατάστασης.⁸² Συγκεκριμένα έγινε καθαίρεση των παλαιών επιχρισμάτων, αποκατάσταση του θυρώματος και των κάθετων ρωγμών του δυτικού τοίχου, λιθοσυμπλήρωση της τοιχοποιίας, επικάλυψη της καμάρας με σκυρόδεμα, αρμολόγημα της εξωτερικής τοιχοποιίας, αποκατάσταση λίθων των σφενδονίων που είχαν μετακινηθεί, επίχριση των επιφανειών όπου ο τοιχογραφικός διάκοσμος είχε καταπέσει και πλακόστρωση του εσωτερικού δαπέδου. Επίσης στις αρχές της δεκαετίας του 2000

⁷⁹ Gerola - Λασσιθιωτάκη 1969, σελ. 79, αρ. 510.

⁸⁰ Κατά τον Βολανάκη (ΑΔ 61, 2006, σελ. 1224) η κρηπίδα είναι επιβίωση αγίδας παλαιότερου ναού.

⁸¹ Ranoutsaki, Chryssa, "Darstellungen des Franziskus von Assisi in den Kirchen Kretas", *Iconographica. Studies in the history of images* XIII (2014), σελ. 93.

⁸² Οι εργασίες εκτελέστηκαν Ιούνιο-Αύγουστο του 1981 (Φωτοθήκη ΕΦΑΗΡΑ).

13. Ζωοδόχος Πηγή στον Σαμπά

πραγματοποιήθηκαν εργασίες που αφορούσαν την επανατοποθέτηση του κλειδιού του τόξου του τεταρτοσφαιρίου, την έμφραξη ρωγμών στην αψίδα και στο βόρειο τοίχο, τη σημειακή αρμολόγηση στα κατώτερα τμήματα της τοιχοποιίας και τον καθαρισμό από τη βλάστηση του περιβάλλοντα χώρου.

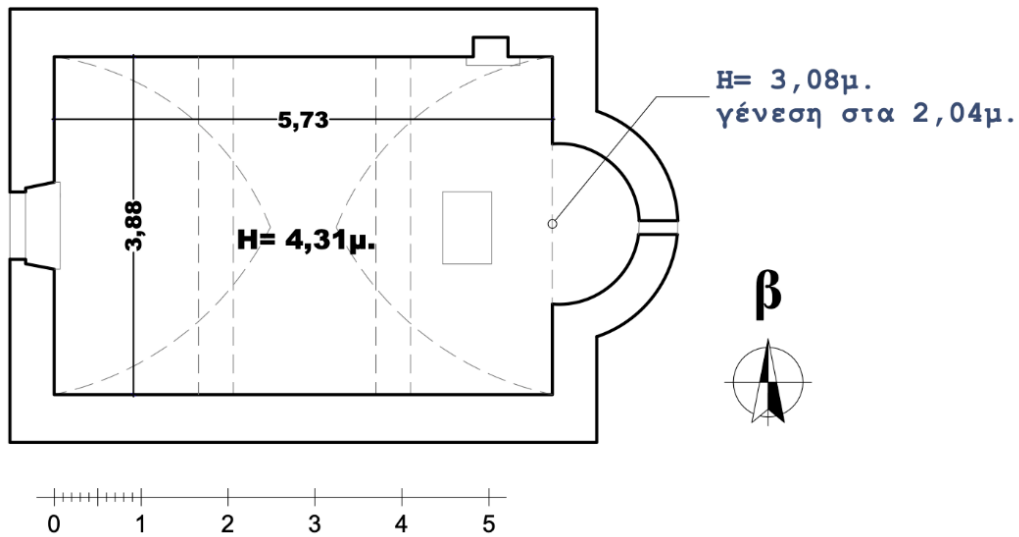
Ζημιές

Στον ναό προκλήθηκαν ζημιές από τον σεισμό. Συγκεκριμένα εμφανίστηκαν εκ νέου οι κάθετες ρωγμές στο δυτικό τοίχο που είχαν αποκατασταθεί το 1981. Επίσης εμφανίστηκαν μικρού εύρους ρωγμές στο βόρειο, στον ανατολικό τοίχο και την αψίδα. Εσωτερικά το κλειδί του τόξου του τεταρτοσφαιρίου μετακινήθηκε, εμφανίστηκαν ρωγμές στα επιχρίσματα και σε μικρή έκταση υπήρξε πτώση τοιχογραφιών.

Αποτίμηση ζημιών και επεμβάσεων

Στον ναό κατά το παρελθόν υπήρχαν σοβαρές ζημιές κυρίως στον δυτικό και στον ανατολικό τοίχο, οι οποίες αντιμετωπίστηκαν με τις εργασίες αποκατάστασης που εκτελέστηκαν με αυτεπιστασία από την 13^η ΕΒΑ το 1981. Ακόμη, μικρής έκτασης στερεωτικές εργασίες εκτελέστηκαν σημειακά στην τοιχοποιία το 2000, με σοβαρότερη την επαναφορά του κλειδιού του τόξου του τεταρτοσφαιρίου στην αρχική του θέση καθώς είχε μετακινηθεί και υπήρχε κίνδυνος πτώσης του. Μετά τον σεισμό παρατηρείται ότι επανεμφανίστηκαν ρωγμές στον δυτικό και ανατολικό τοίχο και ότι το κλειδί του τόξου του τεταρτοσφαιρίου εκ νέου αποκολλήθηκε. Γενικά όμως η κατάσταση διατήρησής του κρίνεται ικανοποιητική λαμβάνοντας υπ' όψιν την καταστροφή που υπέστη ο οικισμός του Σαμπά μόλις 150μ. ανατολικά του μνημείου.

13. Ζωοδόχος Πηγή στον Σαμπά

Εικ. 13.1. Σκαρίφημα κάτοψης.

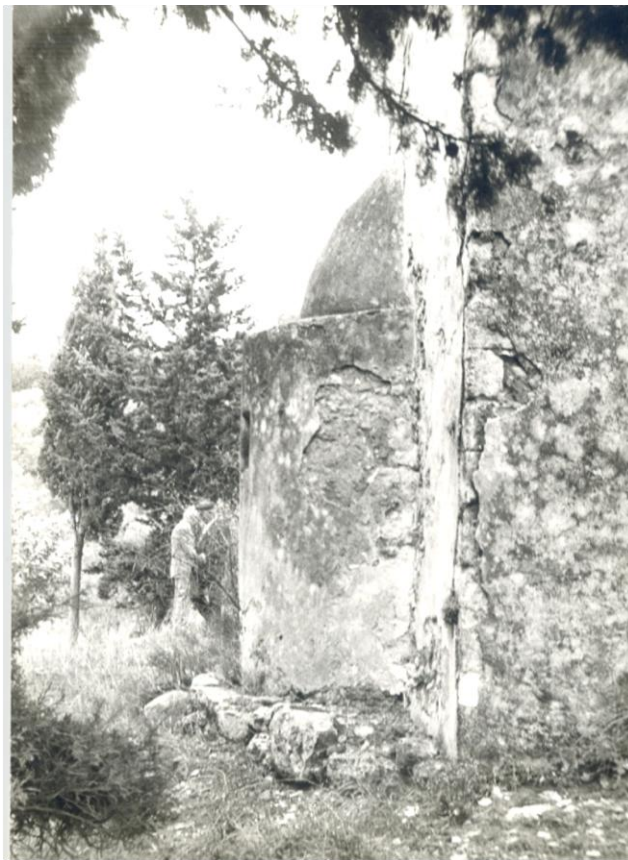

Εικ. 13.2. Η δυτική όψη το 1981, πριν την έναρξη των εργασιών αποκατάστασης.

13. Ζωοδόχος Πηγή στον Σαμπά

Εικ. 13.3. Ομοίως, η ΝΑ όψη.

Εικ. 13.4. Ομοίως, η αγίδα από βόρεια.

13. Ζωοδόχος Πηγή στον Σαμπά

Εικ. 13.5. Ομοίως, η είσοδος εσωτερικά.

Εικ. 13.6. Ομοίως, το ανατολικό σφενδόνιο.

13. Ζωοδόχος Πηγή στον Σαμπά

Εικ. 13.7. Ομοίως, το δυτικό τμήμα της καμάρας.

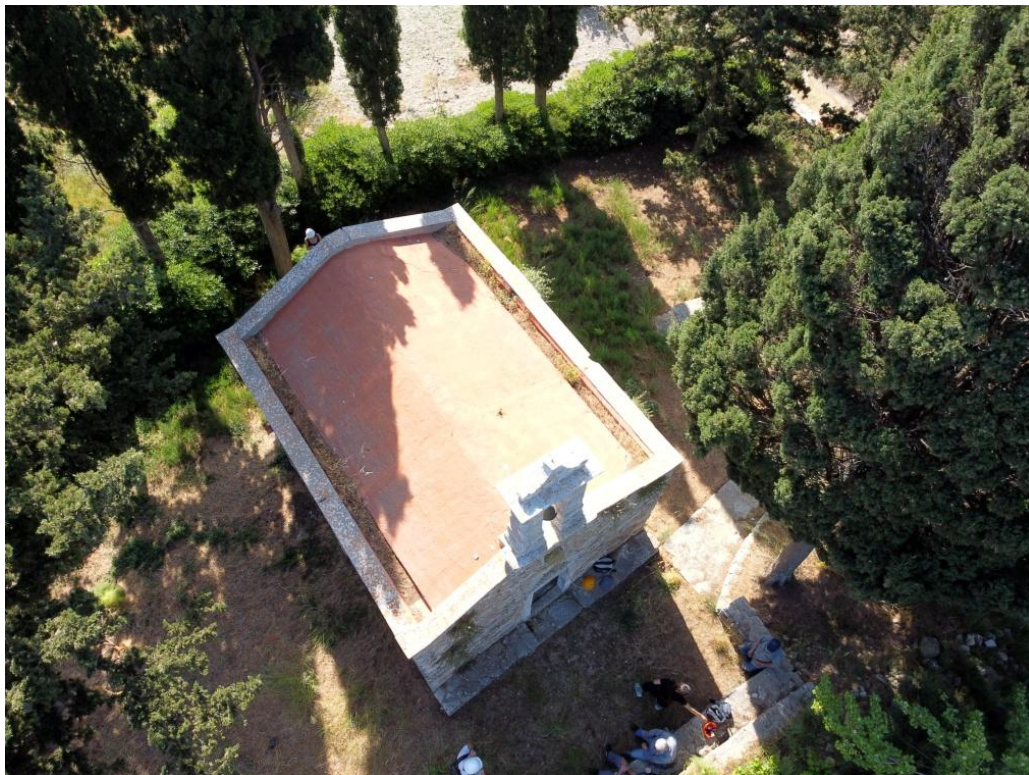

Εικ. 13.8. Η νότια όψη κατά τη διάρκεια των εργασιών το 1981.

13. Ζωοδόχος Πηγή στον Σαμπά

Εικ. 13.9. Κατά τη διάρκεια των εργασιών το 1981, από ΒΔ.

Εικ. 13.10. Ο ναός από δυτικά ψηλά, μετά τον σεισμό.

13. Ζωοδόχος Πηγή στον Σαμπά

Εικ. 13.11. Το άνω τμήμα του ανατολικού τοίχου.

Εικ. 13.12. Το ανατολικό τμήμα της καμάρας.

13. Ζωοδόχος Πηγή στον Σαμπά

Εικ. 13.13. Το ΝΔ τμήμα της καμάρας.

Εικ. 13.14. Η δυτική όψη.

13. Ζωοδόχος Πηγή στον Σαμπά

Εικ. 13.15. Λεπτομέρεια δυτικής όψης.

Εικ. 13.16. Η αψίδα.

13. Ζωοδόχος Πηγή στον Σαμπά

Εικ. 13.17. Το κλειδί του τόξου του τεταρτοσφαιρίου.

Εικ. 13.18. Εσωτερικό, ο δυτικός τοίχος.

13. Ζωοδόχος Πηγή στον Σαμπά

Εικ. 13.19. Το άνω τμήμα του δυτικού τοίχου.

Εικ. 13.20. Το κάτω δυτικό τμήμα του νότιου τοίχου.

13. Ζωοδόχος Πηγή στον Σαμπά

Εικ. 13.21. Απώλεια επιχρίσματος, μετά τον σεισμό.

14. Άγιος Νικόλαος στον Σαμπά

Ο ναός βρίσκεται σε πλάτωμα, 200μ. περ. ΒΔ του οικισμού Σαμπάς του Δήμου Μινώα Πεδιάδας. Πρόκειται για μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναό με τοιχογραφίες.⁸³ Η τοιχοποιία του συνίσταται από αργολιθοδομή και οι γωνίες και τα πλαίσια των ανοιγμάτων από λαξευτούς λίθους. Η καμάρα είναι οξυκόρυφη και ενισχύεται με δύο σφενδόνια που εδράζονται σε παραστάδες. Ανατολικά εξέχει η ημικυκλική αψίδα που διατρύπεται από μονόλοβο αγιοθύριδο. Δυτικά η είσοδος σχηματίζεται από λαξευτούς λίθους με οριζόντιο υπέρθυρο και οξυκόρυφο ανακουφιστικό τόξο, προφανώς ανακατασκευασμένο καθώς απουσιάζουν οι λαξευτοί λίθοι του πλαισίου του. Η επικάλυψη της καμάρας και του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας γίνεται με αστρακάσβεστο, ενώ η εξωτερική τοιχοποιία είναι αρμολογημένη. Εσωτερικά η τοιχοποιία είναι επιχρισμένη εκτός από το τεταρτοσφαίριο όπου διατηρείται η παράσταση της Πλατυτέρας με τον Χριστό Εμμανουήλ (στον τύπο της Νικοποιού ή Βλαχερνιώτισσας).⁸⁴ Στο εσωτερικό δάπεδο έχει τοποθετηθεί αστρακάσβεστο. Ο ναός χρονολογείται από την ύπαρξη των παραστάδων των σφενδονίων και τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά της τοιχογραφίας της αψίδας στο α' μισό του 14^{ου} αιώνα.

Επεμβάσεις

Το 2005 η 13^η ΕΒΑ έπειτα από τη διακοπή των εργασιών αποχωμάτωσης, οι οποίες εκτελούνταν χωρίς έγκριση στον περιβάλλοντα χώρο θέτοντας σε κίνδυνο τη στατική επάρκεια του ναού, ενέκρινε και επέβλεψε τις ακόλουθες εργασίες που εκτελέστηκαν άμεσα:⁸⁵

1. Καθαρισμός, στερέωση και στεγάνωση της θεμελίωσης του νότιου και ανατολικού τοίχου.
2. Ανάκτηση κατεστραμμένου τμήματος νότιου τοίχου.
3. Κατασκευή λιθόκτιστου αναλημματικού τοίχου για τη συγκράτηση των πρανών.
4. Καθαίρεση τσιμεντένιου στεγάστρου δυτικά του ναού.
5. Καθαίρεση των τσιμεντένιων επιχρισμάτων εξωτερικά του ναού.
6. Εφαρμογή αστρακασβέστου στο θόλο και στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας.

⁸³ Gerola-Λασσιθιωτάκη, 1961, σελ. 79, αρ. 509.

⁸⁴ Στον κατάλογο των Gerola – Λασσιθιωτάκη αναφέρεται ότι σχεδόν όλες οι τοιχογραφίες είναι αβεστωμένες, ενώ διακρίνεται η παράσταση της *Υπαπαντής*.

⁸⁵ Υπ' αριθμ. 3645/17-11-2005 έγγραφο της 13^{ης} ΕΒΑ

14. Άγιος Νικόλαος στον Σαμπά

7. Λιθοσυμπληρώσεις, στερεώσεις με χαλικολόγημα και αρμολόγημα της εξωτερικής τοιχοποιίας.⁸⁶
8. Καθαρισμός των λίθινων πλαισίων των ανοιγμάτων.
9. Τοποθέτηση νέων ξύλινων κουφωμάτων.⁸⁷

Ζημιές

Στον ναό δεν προκλήθηκε καμία ζημιά από τον σεισμό.

Αποτίμηση ζημιών και επεμβάσεων

Ο ναός του Αγίου Νικολάου βρίσκεται 50μ. βόρεια του ναού της Ζωοδόχου Πηγής. Το Φθινόπωρο του 2005 πραγματοποιούνταν εργασίες στον περιβάλλοντα χώρο του ναού από την ενορία, χωρίς έγκριση από την αρμόδια Υπηρεσία. Οι εργασίες διακόπηκαν άμεσα από την Αστυνομία με εντολή της 13^{ης} ΕΒΑ. Στη συνέχεια όμως και λόγω του επερχόμενου Χειμώνα, η Εφορεία εξέδωσε έγγραφο με λεπτομερείς οδηγίες για την άμεση εκτέλεση επειγουσών εργασιών στερέωσης και αποκατάστασης. Οι εργασίες εκτελέστηκαν από ντόπιο έμπειρο τεχνίτη και υπό την επιτόπου επίβλεψη και τις οδηγίες από κλιμάκιο υπαλλήλων της 13^{ης} ΕΒΑ (αρχαιολόγο και πολιτικό μηχανικό). Στον ναό δεν προκλήθηκε απολύτως καμία ζημιά από τον σεισμό.

⁸⁶ Προβλεπόταν η εφαρμογή πατητού επιχρίσματος υπόλευκου χρωματισμού που δεν πραγματοποιήθηκε.

⁸⁷ ΑΔ 61, 2006, σελ. 1225.

14. Άγιος Νικόλαος στον Σαμπά

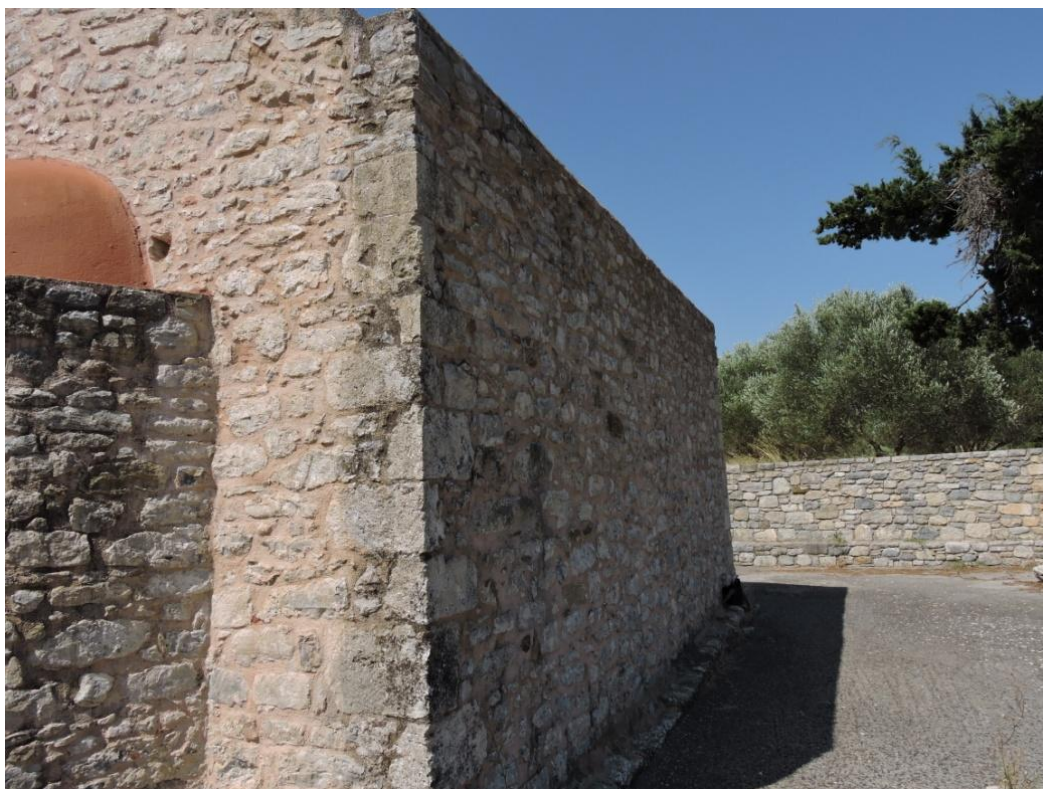

Εικ. 14.1. Ο ναός από ΒΑ, το 2003.

Εικ. 14.2. Ο ναός από ΒΑ, μετά τον σεισμό.

14. Άγιος Νικόλαος στον Σαμπά

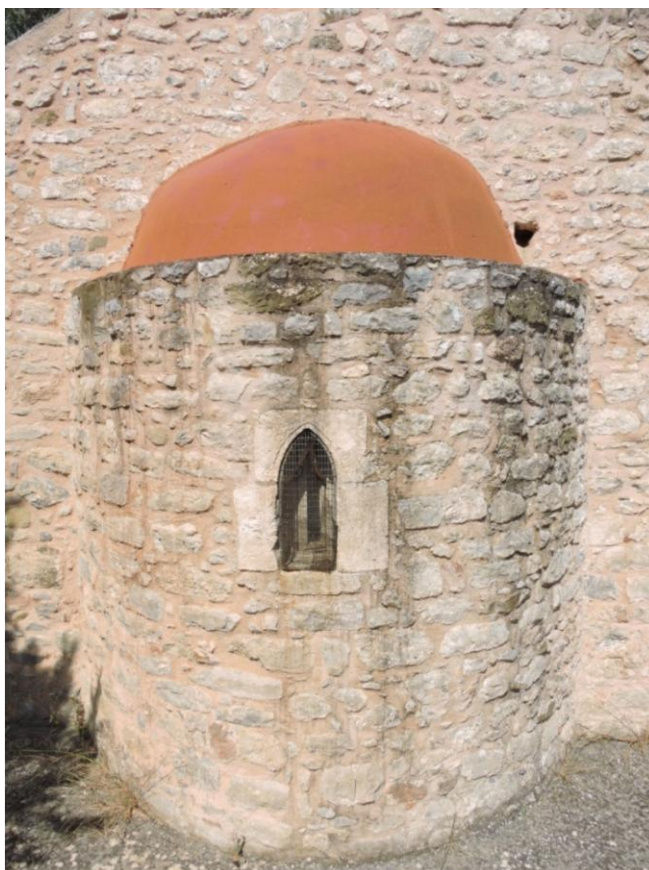

Εικ. 14.3. Ο βόρειος τοίχος.

Εικ. 14.4. Ο νότιος τοίχος (διακρίνεται η σκάρπα της ανάκτησης του 2006).

14. Άγιος Νικόλαος στον Σαμπά

Εικ. 14.5. Η αγίδα.

Εικ. 14.6. Η δυτική όψη.

14. Άγιος Νικόλαος στον Σαμπά

Εικ. 14.7. Εσωτερικά, το ανατολικό τμήμα.

Εικ. 14.8. Εσωτερικά, ο δυτικός τοίχος.

14. Άγιος Νικόλαος στον Σαμπά

Εικ. 14.9. Το τεταρτοσφαίριο της αγίδας.

Εικ. 14.10. Ο θόλος εσωτερικά.

15. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος στις Μελέσες

15. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος στις Μελέσες

Ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου βρίσκεται περ. 1000μ. βορειοανατολικά του οικισμού Μελεσών του Δήμου Αρχανών - Αστερουσίων και 500μ. βόρεια του φρουρίου Μελεσών «Κάστελλος», στη δυτική πλαγιά παραπόταμου του ποταμού Καρτερού⁸⁸. Πρόκειται για μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναό της βενετικής περιόδου.⁸⁹ Ο ναός είναι χτισμένος με αργολιθοδομή και με λαξευτούς λίθους στις γωνίες, στο σφενδόνιο και στα πλαίσια των ανοιγμάτων. Η μοναδική είσοδος του ναού βρίσκεται δυτικά, το περιθύρωμα της οποίας σχηματίζεται από λαξευτούς πωρόλιθους που φέρουν στην εσωτερική ακμή τους βεργίο. Το υπέρθυρο είναι μονολιθικό, οριζόντιο, με εξεχόν γείσο και ανάγλυφο σταυρό που πλαισιώνεται από εγχάρακτη επιγραφή IC XC N[I] K[A] και τη χρονολογία αφγδ (1594). Πάνω από το υπέρθυρο υπάρχει οξυκόρυφο ανακουφιστικό τόξο και ψηλότερα κυκλικός φεγγίτης. Νότια του φεγγίτη εξέχουν δύο λίθινα ημικυκλικά στηρίγματα λάβαρου ή σημαίας. Στη στέψη του δυτικού τοίχου διατηρείται η λίθινη βάση κωδωνοστασίου. Τέλος, χαμηλά στη βορειοδυτική γωνία υπάρχει χαμηλό, λίθινο, χτιστό θρανίο («πεζούλι»). Στον ανατολικό τοίχο εξέχει η ημικυκλική αψίδα που διατρύπεται από λίθινο δίλοβο αγιοθύριδο. Επίσης, στο βόρειο τοίχο υπάρχει λαξευτό τοξωτό παράθυρο. Στο νότιο τοίχο δεν υπάρχει κάποιο άνοιγμα. Εξωτερικά, ο ναός είναι επιχρισμένος με τσιμεντοκονίαμα και η καμάρα καλύπτεται από ελαφρώς οπλισμένο σκυρόδεμα. Ακόμη, δύο τσιμεντένιοι ισοσκελείς σταυροί είναι τοποθετημένοι στη στέψη του δυτικού και του ανατολικού τοίχου. Εσωτερικά, η οξυκόρυφη καμάρα ενισχύεται από ένα σφενδόνιο που εδράζεται σε δύο κιλλίβαντες και η τοιχοποιία είναι επιχρισμένη με τσιμεντοκονίαμα. Το δάπεδο του ναού είναι από σκυρόδεμα.

Επεμβάσεις

Τη δεκαετία του 1990 επικαλύφθηκε ο θόλος με οπλισμένο σκυρόδεμα, ενισχύθηκε η θεμελίωση του νότιου τοίχου με χαμηλή δοκό σκυροδέματος,

⁸⁸ Λέγεται ότι κατά την περίοδο της βενετοκρατίας η συγκεκριμένη θέση ήταν τμήμα δρόμου που συνέδεε το νοτιοδυτικό τμήμα της επαρχίας Πεδιάδος με τα χωριά της ανατολικής Μεσαράς. Η παράδοση αυτή θα μπορούσε να τεκμηριωθεί από την ύπαρξη του φρουρίου αλλά και από την ύπαρξη ακόμη δύο ναών της βενετοκρατίας και μάλιστα τοιχογραφημένων, στην ίδια πλαγιά και σε πολύ κοντινή απόσταση με το ναό του Αγίου Ιωάννη.

⁸⁹ Ο ναός δεν φέρει ορατό τοιχογραφικό διάκοσμο και δεν αναφέρεται στον κατάλογο Gerola-Λασηθιωτάκη με τους τοιχογραφημένους ναούς της Κρήτης.

15. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος στις Μελέσες

τοποθετήθηκε νέο εσωτερικό δάπεδο από σκυρόδεμα και η τοιχοποιία εσωτερικά και εξωτερικά επιχρίστηκε με τσιμεντοκονίαμα.⁹⁰

Ζημιές

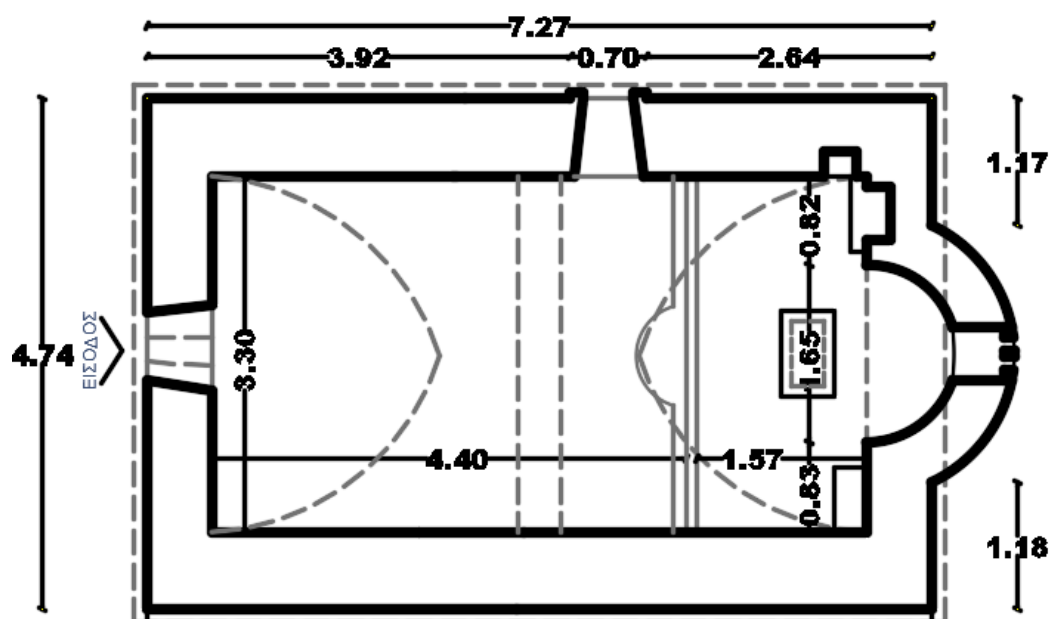
Στον ναό προκλήθηκαν αρκετές ζημιές από τον σεισμό. Στο δυτικό τοίχο δημιουργήθηκαν διαμπερείς χιαστί ρωγμές και μία κάθετη. Οι παραστάδες του θυρώματος και το υπέρθυρο μετατοπίστηκαν, ενώ μετακινήθηκε και ο λίθος του εσωτερικού τόξου του. Στον ανατολικό τοίχο και στην ανίδα σχηματίστηκαν διαμπερείς χιαστί ρωγμές. Δύο κάθετες διαμπερείς ρωγμές υπάρχουν δυτικά του παραθύρου στο βόρειο τοίχο. Επιμήκης διαμπερής ρωγμή διατρέχει τον ναό από ανατολικά προς δυτικά στην ένωση των πλάγιων τοίχων με την καμάρα, η οποία διολίσθησε στην ένωση με τους τοίχους. Επίσης υπάρχει μετακίνηση λίθων του σφενδονίου. Τέλος, προκλήθηκε απώλεια επιχρίσματος εξωτερικά και κυρίως εσωτερικά.

Αποτίμηση ζημιών και επεμβάσεων

Ο σεισμός προκάλεσε διαμπερείς χιαστί, κάθετες και οριζόντιες ρωγμές στον ναό. Το οπλισμένο σκυρόδεμα που καλύπτει την καμάρα μετατοπίστηκε οριζόντια από τους πλάγιους τοίχους συμπαρασύροντας και τον θόλο κατά 3-4εκ. Γεγονός που αποδεικνύει ότι δεν συνεργάστηκε με την λιθόκτιστη τοιχοποιία. Ο νότιος τοίχος έχει ελάχιστες ζημιές σε σχέση με τον βόρειο που μπορεί να οφείλεται στο ότι δεν έχει παράθυρο αλλά και στην πριν μερικά χρόνια ενίσχυση της θεμελίωσής του με τη χαμηλή δοκό σκυροδέματος.

⁹⁰ Μαρτυρία εφημέριου Μελεσών π. Ελευθερίου Σκουλά.

15. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος στις Μελέσες

Εικ. 15.1. Σκαρίφημα κάτοψης.

Εικ. 15.2. Προσεισμική κατάσταση του ναού, το 2020, πηγή: Διαδίκτυο.

15. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος στις Μελέσες

Εικ. 15.3. Ομοίως.

Εικ. 15.4. Ο ναός από ΒΔ, μετά τον σεισμό.

15. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος στις Μελέσες

Εικ. 15.5. Το άνω τμήμα του θυρώματος.

Εικ. 15.6. Η ανατολική όψη.

15. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος στις Μελέσες

Εικ. 15.7. Ο βόρειος τοίχος.

Εικ. 15.8. Ο νότιος τοίχος.

15. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος στις Μελέσες

Εικ. 15.9. Οι διαμήκεις οριζόντιες ρωγμές, εσωτερικά.

15. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος στις Μελέσες

Εικ. 15.10. Η αψίδα.

Εικ. 15.11. Το άνω τμήμα του ανατολικού τοίχου.

15. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος στις Μελέσες

Εικ. 15.12. Ο δυτικός τοίχος.

Εικ. 15.13. Θολίτες που αποκαλύφθηκαν μετά τον σεισμό.

Εικ. 15.14. Πτώσεις επιχρισμάτων.

16. Άγιος Αντώνιος στις Μελέσες

Ο ναός του Αγίου Αντωνίου βρίσκεται περ. 600μ. ανατολικά του οικισμού Μελεσών του Δήμου Αρχανών - Αστερουσίων και περ. 150μ. βόρεια του φρουρίου Μελεσών «Κάστελλος», στη δυτική πλαγιά παραπόταμου του ποταμού Καρτερού. Πρόκειται για μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναό με τοιχογραφίες του 15^{ου} αιώνα.⁹¹ Ο ναός είναι χτισμένος με αργολιθοδομή και με λαξευτούς λίθους στις γωνίες, στο σφενδόνιο και στα πλαίσια των ανοιγμάτων. Η μοναδική είσοδος του ναού βρίσκεται στο δυτικό τμήμα του νότιου τοίχου, το περιθύρωμα της οποίας σχηματίζεται από λαξευτούς πωρόλιθους που φέρουν στην εσωτερική ακμή τους βεργίο («cordone»). Το ανακουφιστικό τόξο είναι οξυκόρυφο, στο τύμπανο του οποίου διατηρούνται ίχνη τοιχογραφίας.⁹² Το ευθύγραμμο υπέρθυρο κοσμείται με ανάγλυφο σταυρό που εγγράφεται σε οδοντωτό στεφάνι. Επίσης, το υπέρθυρο κοσμείται με κυμάτιο που απολήγει ψηλά σε σπείρες.⁹³ Η οξυκόρυφη καμάρα ενισχύεται με ένα σφενδόνιο που εδράζεται σε κιλλίβαντες και καλύπτεται με κεραμίδια βυζαντινού τύπου «κολυμβητά». Ομοίως καλύπτεται και το τεταρτοσφαίριο της αψίδας, η οποία διατρύπεται από μονόλοβο αγιοθύριδο. Ψηλά, στο νότιο τμήμα του ανατολικού τοίχου, εξέχουν δύο λίθινα στηρίγματα λάβαρου ή σημαίας. Στο δυτικό τοίχο ψηλά, ανοίγεται ορθογώνιος φεγγίτης. Στο εσωτερικό υπάρχει κιβωτιόσχημος τάφος που προβάλλεται στο δάπεδο το οποίο σχηματίζεται από ακανόνιστες ασβεστολιθικές πλάκες.

Επεμβάσεις

Το 1972 η 13^η ΕΒΑ εκτέλεσε εργασίες αποκατάστασης, καθώς η παλαιά κεράμωση είχε καταστραφεί. Υπήρχαν ρωγμές στο θόλο και στους τοίχους και οι τοιχογραφίες σε μεγάλη έκταση είχαν απωλεσθεί. Οι εργασίες αφορούσαν στην ανακεράμωση, στη σφράγιση των ρωγμών με τσιμεντοκονία (αεράνι), σε λιθοσυμπληρώσεις, στο αρμολόγημα της τοιχοποιίας εξωτερικά, στη δαπεδόστρωση εσωτερικά και στη στερέωση των τοιχογραφιών με στεφανώματα.⁹⁴

⁹¹ Gerola – Λασσιθιωτάκη 1961: σελ. 77, αρ. 487, και *ΑΔ* 60, 2005, σελ. 1092-1093.

⁹² Προφανώς του Αγίου Αντωνίου, προστάτη του ναού.

⁹³ Η είσοδος είναι ανακατασκευασμένη όπως μαρτυρεί το εφυαλωμένο πινάκιο που είναι σε επαφή με τον ανατολικό λίθο του ανακουφιστικού τόξου. Πιθανότατα το θύρωμα μεταφέρθηκε εκεί από το δυτικό τοίχο όπου το εκεί άνοιγμα τοιχίστηκε.

⁹⁴ *ΑΔ* 27, 1972, σελ. 660.

16. Άγιος Αντώνιος στις Μελέσες

Ζημιές

Στον ναό προκλήθηκαν σοβαρές ζημιές από τον σεισμό. Στο νότιο τοίχο δημιουργήθηκαν διαμπερείς οριζόντιες και κάθετες ρωγμές. Το θύρωμα έχει μετακινηθεί και φέρει ρωγμές στο υπέρθυρο και στο ανακουφιστικό τόξο. Στην ανατολική πλευρά υπάρχει μεγάλη κατακόρυφη ρωγμή νότια της αψίδας. Στο βόρειο τοίχο δεν εντοπίζονται ζημιές. Στο δυτικό τοίχο υπάρχουν κατακόρυφες διαμπερείς ρωγμές που πλαισιώνουν τη θέση της παλαιάς εισόδου που τοιχίστηκε. Στην ίδια πλευρά κατέπεσε το μεγαλύτερο τμήμα του ορθογώνιου φεγγίτη και τμήμα της τοιχοποιίας. Στο θόλο δημιουργήθηκαν ρωγμές κατά μήκος του άξονά του που είναι διαμπερείς όπως αποδεικνύουν και τα σπασμένα κεραμίδια της κάλυψής του. Εκτός των ρωγμών, διαπιστώνεται αποδιοργάνωση τοιχοποιίας στο δυτικό τμήμα του και στο βορειοανατολικό. Στη νοτιοανατολική γωνία υπάρχει αποκόλληση του θόλου από την τοιχοποιία. Τέλος, το κλειδί του σφενδονίου έχει εκ νέου μετακινηθεί.

Αποτίμηση ζημιών και επεμβάσεων

Στον ναό του Αγίου Αντωνίου προκλήθηκαν πολλές σοβαρές ζημιές με κυριότερες αυτές του δυτικού τοίχου όπου υπάρχει και πτώση του φεγγίτη και τμήματος της τοιχοποιίας. Παρατηρείται ότι οι παλαιές ρωγμές που σφραγίστηκαν το 1972, στο πλαίσιο εργασιών που εκτελέστηκαν από τη 13^η ΕΒΑ, δημιουργήθηκαν εκ νέου. Σημειώνεται ότι στον δυτικό τοίχο η θύρα έχει τοιχιστεί με αργολιθοδομή και χρήση τσιμέντου.

Εικ. 16.1. Ο ναός από ΝΑ, μετά τον σεισμό.

16. Άγιος Αντώνιος στις Μελέσες

Εικ. 16.2. Η νότια όψη.

Εικ. 16.3. Το άνω τμήμα της εισόδου.

16. Άγιος Αντώνιος στις Μελέσες

Εικ. 16.4. Η βόρεια όψη.

Εικ. 16.5. Η ανατολική όψη.

16. Άγιος Αντώνιος στις Μελέσες

Εικ. 16.6. Το άνω νότιο τμήμα του ανατολικού τοίχου.

Εικ. 16.7. Η δυτική όψη.

16. Άγιος Αντώνιος στις Μελέσες

Εικ. 16.8. Το δυτικό τμήμα του θόλου.

Εικ. 16.9. Ο δυτικός τοίχος.

16. Άγιος Αντώνιος στις Μελέσες

Εικ. 16.10. Το σφενδόνιο.

Εικ. 16.11. Πτώση επιχρισμάτων.

17. Άγιοι Απόστολοι Θόλων στο Αλάγνι

Ο ναός των Αγίων Αποστόλων βρίσκεται σε αγροτοκτηνοτροφική περιοχή, στην κοιλάδα βορειοδυτικά κοντά στον λόφο όπου δεσπόζει το φρούριο Θόλων (ή οχυρωμένη έπαυλη). Πρόκειται για δίκλιτο καμαροσκεπάστο ναό αφιερωμένο στους Αποστόλους Πέτρο και Παύλο. Έχει τρεις εμφανείς οικοδομικές φάσεις. Ο αρχικός ναός ήταν το νότιο σήμερα κλίτος, στον οποίο προστέθηκε βόρειο κλίτος και αργότερα δυτική προέκταση ενιαία και για τα δύο κλίτη.

Η τοιχοποιία του ναού αποτελείται από αργολιθοδομή, με λαξευτούς γωνιόλιθους. Οι καμάρες είναι οξυκόρυφες και ενισχύονται εκάστη με τρία σφενδόνια που εδράζονται σε κιλίβαντες. Η νότια καμάρα (αρχική) συνίσταται από αργολιθοδομή, ενώ η βόρεια και η δυτική προσθήκη από ορθογώνιους πωρόλιθους. Τα δύο κλίτη ενώνονται με τρία τόξα που εδράζονται σε πεσσούς, το μεγαλύτερο από τα οποία βρίσκεται στο μέσον του ναού. Το δάπεδο αποτελείται από ορθογώνιες πωρολιθικές πλάκες. Ο ανατολικός τοίχος απολήγει σε δύο ημικυκλικές ασίδες, μία σε κάθε κλίτος, οι οποίες φέρουν από ένα αγιοθύριδο, το νότιο μονόλοβο και το βόρειο δίλοβο. Η είσοδος του ναού βρίσκεται στο δυτικό τμήμα του βόρειου τοίχου και αποτελείται από λίθινο περιθύρωμα, οξυκόρυφο υπέρθυρο, με σχηματοποιημένο βεργίο και ανώφλι με εξέχον γείσο. Στο νότιο τοίχο διακρίνεται τοιχισμένο άνοιγμα προφανώς παλαιά είσοδος του αρχικού ναού. Στο δυτικό τοίχο ανοίγονται συμμετρικά δύο μεγάλα οξυκόρυφα φωτιστικά ανοίγματα με έναν κυκλικό φεγγίτη έκκεντρα άνωθέν τους. Στο μέσον του τοίχου αυτού βρίσκεται χαμηλή αντηρίδα. Στο βόρειο τοίχο ανατολικά της εισόδου, υψώνεται δίλοβο λίθινο κωδωνοστάσιο. Εσωτερικά στο δυτικό τμήμα του νότιου τοίχου υπάρχει αρκοσόλιο που διατηρεί εγχάρακτη χρονολογία 1614 (*ΑΧΙΔ ΑΠΛ Α*).⁹⁵ Το αρκοσόλιο εξέχει της εξωτερικής πλευράς του ναού. Εξωτερικά στο δυτικό τμήμα του βόρειου τοίχου εφάπτεται αρκοσόλιο που διατηρείται μόνο το κάτω τμήμα του.

Η αρχική οικοδομική φάση μπορεί να χρονολογηθεί στον 14ο αιώνα, ενώ οι δύο επόμενες που είναι χρονικά κοντινές στα τέλη του 16ου ή στις αρχές του 17ου αιώνα.

Επεμβάσεις

Από το 1996 ο ναός εμφάνιζε σοβαρά προβλήματα όπως προκύπτει από την Υπηρεσιακή Αναφορά αρχαιολόγου της 13^{ης} ΕΒΑ που διαπίστωσε ότι η κεράμωση

⁹⁵ *ΑΔ* 54, 1999, σελ. 895.

17. Άγιοι Απόστολοι Θόλων στο Αλάγνι

που κάλυπτε τους θόλους είχε καταστραφεί και στο εσωτερικό εισέρχονταν όμβρια τα οποία έφταναν σε ύψος 10εκ. Σε μεγάλη έκταση βλάστηση διέβρωνε την τοιχοποιία. Επιπλέον είχαν καταπέσει τα εξωτερικά επιχρίσματα και τα πρανή στη δυτική και νοτιοδυτική πλευρά. Την ίδια χρονιά με τη συνδρομή του τότε Δήμου Καζαντζάκη, ο ναός καθαρίστηκε εξωτερικά από τη βλάστηση, απομακρύνθηκαν τα πεσμένα πρανή, ο ναός κηρύχθηκε ως μνημείο και ορίστηκε ζώνη προστασίας του.⁹⁶

Το 1999 το μνημείο εντάχθηκε στο έργο «Πολιτιστική διαδρομή Ν. Ηρακλείου» που χρηματοδοτήθηκε από το Β' ΚΠΣ και προέβλεπε την αποκατάστασή του.⁹⁷ Οι εργασίες δεν ολοκληρώθηκαν λόγω του εξαιρετικά χαμηλού προϋπολογισμού για την εκτέλεσή τους. Συγκεκριμένα πραγματοποιήθηκε καθαρισμός-αποχωμάτωση δυτικά και νοτιοδυτικά του ναού και καθαίρεση της επικάλυψης με κεραμίδια και εργασίες στερέωσης των θόλων. Το δίλοβο κωδωνοστάσιο αποκαταστάθηκε από ντόπιο τεχνίτη, στον οποίο έγινε απευθείας ανάθεση από τη 13^η ΕΒΑ.⁹⁸

Το 2000 με την υπ' αριθμ. 1350/20-4-2000 Απόφαση της 13^{ης} ΕΒΑ εγκρίθηκαν εργασίες αποκατάστασης που όμως δεν υλοποιήθηκαν.

Ζημιές από τον σεισμό

Η κατάσταση του ναού ήταν επιβαρυνμένη από το 1996. Το 2009 διαπιστώνεται ότι έχει επιδεινωθεί. Ο σεισμός προκάλεσε κατάρρευση του ανατολικού τμήματος του θόλου του νοτίου κλίτους, απόκλιση από την κατακόρυφο του νότιου τοίχου, καθίζηση ΝΑ γωνίας, διαμπερείς ρωγμές στους θόλους, στο νότιο και ανατολικό τοίχο, αποκολλήσεις θολιτών και μετακινήσεις λίθων των τόξων.

Αποτίμηση ζημιών και επεμβάσεων

Ο σεισμός προκάλεσε πολλές και σοβαρές ζημιές στον ναό με κυριότερες την κατάρρευση του ανατολικού τμήματος του θόλου του νοτίου κλίτους, την απόκλιση από την κατακόρυφο του νότιου τοίχου, την εμφάνιση διαμπερών ρωγμών στο νότιο και στον ανατολικό τοίχο και, τέλος, αποκολλήσεις θολιτών και μετακινήσεις λίθων των τόξων. Η κατάσταση του ναού ήταν επιβαρυνμένη ήδη πριν το 1999 που εντάχθηκε σε πρόγραμμα όμως με εξαιρετικά χαμηλό προϋπολογισμό ο οποίος απορροφήθηκε με την καθαίρεση της κατεστραμμένης κεράμωσης που κάλυπτε τους

⁹⁶ Αρχείο ΕΦΑΗΡΑ.

⁹⁷ ΑΔ 54, 1999, σελ. 895.

⁹⁸ Προσωπική μαρτυρία ως συμβασιούχου αρχαιολόγου.

17. Άγιοι Απόστολοι Θόλων στο Αλάγνι

θόλους και την αποχωμάτωση του περιβάλλοντα χώρου. Έκτοτε δεν κατέστη δυνατό να εξασφαλιστεί χρηματοδότηση και οι θόλοι παρέμειναν ακάλυπτοι με συνέπεια τη συνεχή εισροή ομβρίων στο εσωτερικό του ναού. Σημειώνεται ότι στο δίλοβο ραδινό κωδωνοστάσιο που εμφάνιζε αποδιοργάνωση και ετοιμορροπία στο άνω τμήμα του και αποκαταστάθηκε στο πλαίσιο του ίδιου προγράμματος το 2002, με απευθείας ανάθεση από τη 13^η ΕΒΑ σε έμπειρο τεχνίτη, ο οποίος δεν τοποθέτησε μεταλλικούς συνδέσμους, αν και είναι ιδιαίτερα ραδινό, δεν προκλήθηκε καμία ζημιά.

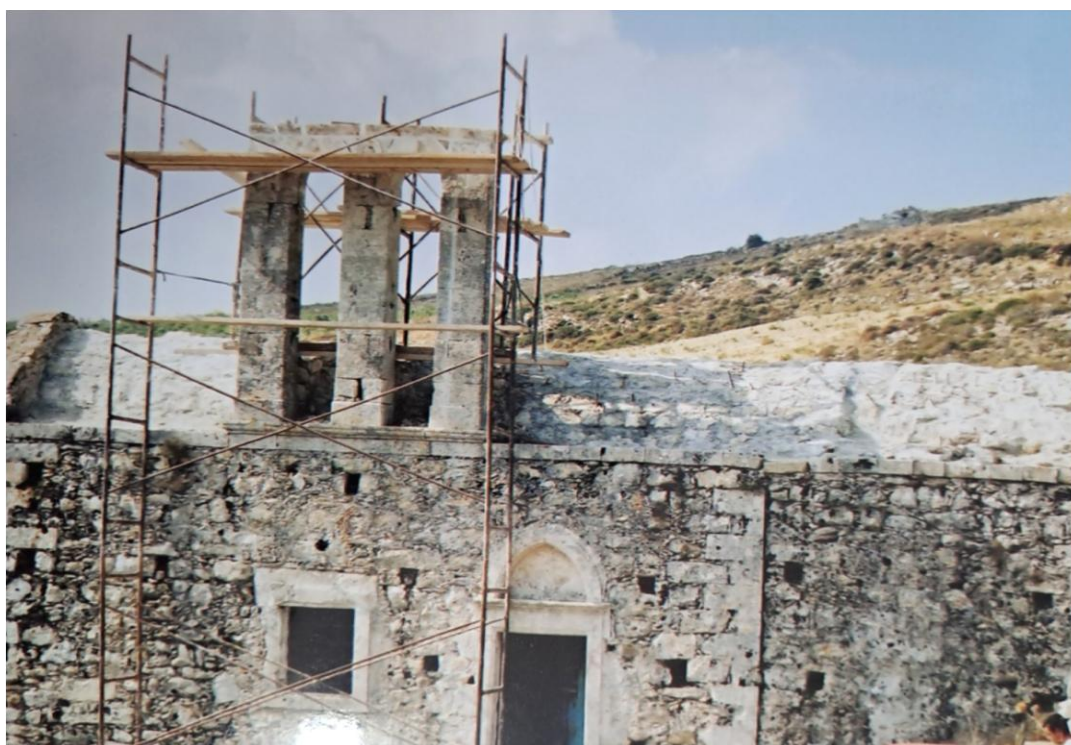

Εικ. 17.1. Η βόρεια όψη του ναού το 1998.

17. Άγιοι Απόστολοι Θόλων στο Αλάγνι

Εικ. 17.2. Ομοίως, το 1999.

Εικ. 17.3. Κατά τις εργασίες αποκατάστασης του κωδωνοστασίου το 1999.

17. Άγιοι Απόστολοι Θόλων στο Αλάγνι

Εικ. 17.4. Το κωδωνοστάσιο μετά την ολοκλήρωση των εργασιών αποκατάστασης το 1999.

Εικ. 17.5. Ο ναός από ΒΑ, μετά τον σεισμό.

17. Άγιοι Απόστολοι Θόλων στο Αλάγνι

Εικ. 17.6. Η ανατολική όψη.

Εικ. 17.7. Η ανατολική όψη, από ΝΑ.

17. Άγιοι Απόστολοι Θόλων στο Αλάγνι

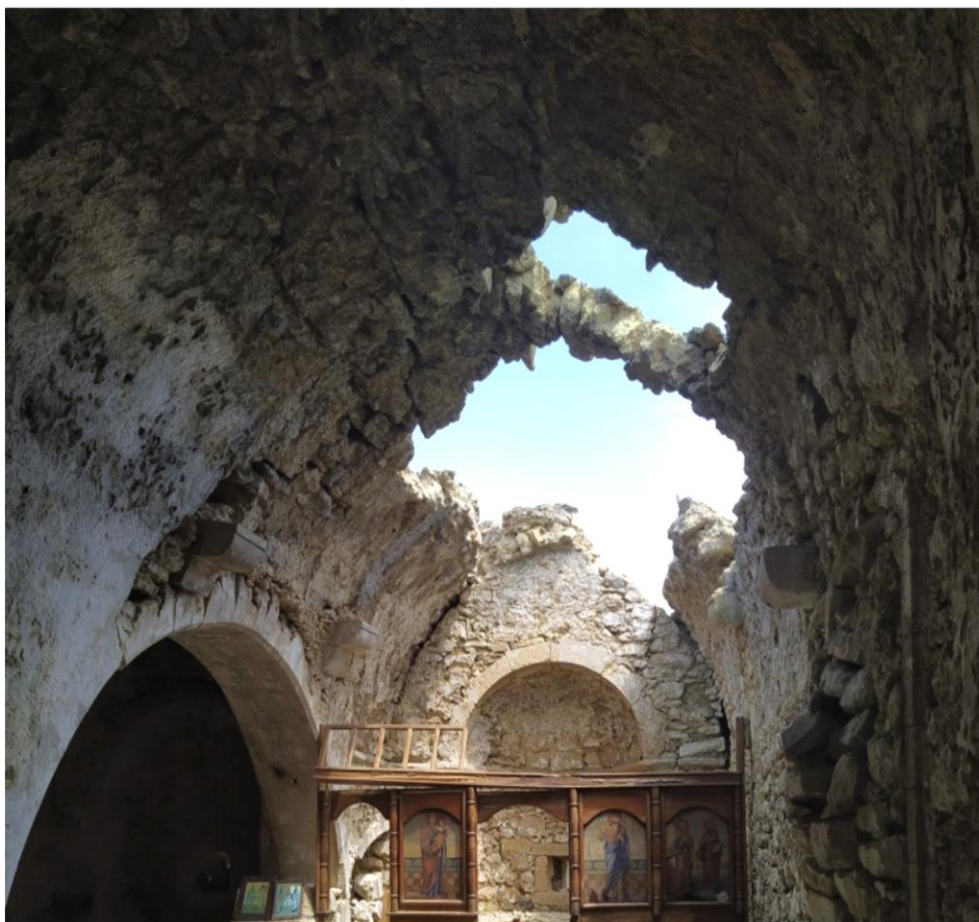

Εικ. 17.8. Η νότια όψη.

Εικ. 17.9. Η δυτική όψη.

17. Άγιοι Απόστολοι Θόλων στο Αλάγνι

Εικ. 17.10. Το νότιο κλίτος.

Εικ. 17.11. Το ανατολικό τμήμα του νότιου τοίχου.

17. Άγιοι Απόστολοι Θόλων στο Αλάγνι

Εικ. 17.12. Το δυτικό τμήμα του νότιου κλίτους.

Εικ. 17.13. Το ανατολικό τμήμα του βόρειου κλίτους.

17. Άγιοι Απόστολοι Θόλων στο Αλάγνι

Εικ. 17.14. Το δυτικό τμήμα του βόρειου κλίτους.

Εικ. 17.15. Το δυτικό τμήμα του ναού.

18. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος στον Άγιο Βασίλειο

Ο ναός του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου βρίσκεται περ. 100μ. ανατολικά της Μονής Παναγίας Σπηλιώτισσας που αποτελεί μετόχι της Μονής της Αγίας Αικατερίνης του Σινά. Είναι κτισμένος σε βραχώδες πλάτωμα, ψηλότερα από το δρόμο, στην ανατολική πλευρά του φαραγγιού που ξεκινά νότια από το Χουδέτσι και κατευθύνεται βορειοανατολικά στην επαρχία Πεδιάδος. Πρόκειται για μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναό με τοιχογραφικό διάκοσμο που χρονολογείται από επιγραφή το 1291.⁹⁹ Στο υπέρθυρο υπάρχει επιπεδόγλυφη επιγραφή με τη χρονολογία 1866. Το μοναδικό ενισχυτικό, οξυκόρυφο, τόξο του θόλου εδράζεται σε παραστάδες. Η καμάρα έχει διαμορφωθεί σε δίρριχτη κεραμοσκεπή με κολυμβητά κεραμίδια βυζαντινού τύπου. Το εσωτερικό δάπεδο είναι από άοπλο σκυρόδεμα και η εξωτερική τοιχοποιία είναι επιχρισμένη με τσιμεντοκονίαμα. Το μοναδικό φωτιστικό άνοιγμα είναι το μονόλοβο αγιοθύριδο στην αψίδα. Το εικονογραφικό πρόγραμμα συνίσταται από τον καθιερωμένο ευαγγελικό κύκλο και σκηνές από το βίο του Προδρόμου.¹⁰⁰

Επεμβάσεις

Ο ναός καλύπτονταν από αστρακάσβεστο το 1963 όπως μαρτυρείται σε φωτογραφίες από τη φωτοθήκη της 13^{ης} ΕΒΑ. Στα τέλη της δεκαετίας του 1970 οι τοιχογραφίες συντηρήθηκαν, τοποθετήθηκαν κεραμίδια βυζαντινού τύπου «κολυμβητά» και νέα επιχρίσματα από τη 13^η ΕΒΑ.¹⁰¹

Το 1999 στο πλαίσιο του έργου «Πολιτιστικές διαδρομές Νομού Ηρακλείου», η 13^η ΕΒΑ με αυτεπιστασία εκτέλεσε εργασίες αποκατάστασης που περιλάμβαναν σημειακή στερέωση των τοιχογραφιών, στερέωση αποκολλημένων κεραμιδιών, συμπλήρωση με νέα όπου είχαν απολεσθεί και κατασκευή τοιχαρίων-καθιστικών δυτικά του ναού.

Ζημιές

Στον ναό του Αγίου Ιωάννη προκλήθηκαν ασήμαντες ζημιές από τον σεισμό. Εξωτερικά αποκολλήθηκαν μερικά κεραμίδια και εμφανίστηκαν δύο πολύ μικρές χιαστί ρωγμές στο δυτικό τοίχο. Εσωτερικά διαπιστώθηκε μικρή αποκόλληση

⁹⁹ G. Gerola, *Monumenti Veneti nell' isola di Creta*, II, Βενετία 1908, σελ. 344, εικ. 39 και Gerola IV, 1932, σελ. 510, εικ.1.

¹⁰⁰ Επ. Θεοχαροπούλου, Οι τοιχογραφίες του Ναού του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στον Άγιο Βασίλειο Πεδιάδας, *Ανάπτυπο από τον 9^ο τόμο της Κρητικής Εστίας*, Χανιά 2002, σελ. 60-61.

¹⁰¹ Γίνεται αναφορά στην υπ' αριθμ. 2291/26-8-1999 εισήγηση της 13^{ης} ΕΒΑ προς το ΤΣΜΑΚ.

18. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος στον Άγιο Βασίλειο

επιχρίσματος από τη βάση της Αγίας Τράπεζας και μικρή ρωγμή με πτώση πολύ μικρού τμήματος επιχρίσματος στη νοτιοδυτική γωνία.

Αποτίμηση ζημιών και επεμβάσεων

Ο ναός βρίσκεται στο φαράγγι της Σπηλιώτισσας, 450μ. ΒΑ του ναού του Αγίου Νικολάου στο Χουδέτσι, ο οποίος είναι υπό κατάρρευση, και 100μ. δυτικά της Μονής Παναγίας Σπηλιώτισσας, στα κτήρια της οποίας προκλήθηκαν πολλές ζημιές. Το 1866 πραγματοποιήθηκαν ανακαινιστικές εργασίες, όπως αναφέρεται στην επιπεδόγλυφη επιγραφή στο υπέρθυρο. Στον ναό προκλήθηκαν ασήμαντες ζημιές από τον σεισμό. Σημειώνεται ότι ο ναός του Αγίου Ιωάννη εδράζεται σε βράχο. Αξίζει, επίσης, να επισημανθεί ότι το πάχος της τοιχοποιίας του είναι ιδιαίτερα μεγάλο 0,84-0,88μ., ενώ κατά κανόνα στους μονόχωρους ναούς της βενετικής περιόδου το πάχος της τοιχοποιίας κυμαίνεται από 0,45 - 0,55μ. Επιπλέον ο ναός είναι επιχρισμένος με ισχυρό τσιμεντοκονίαμα. Τέλος παρατηρείται ότι στις παλαιότερες ρωγμές που είχαν επισκευαστεί, όπως η κατά μήκος του θόλου, δεν δημιουργήθηκαν εκ νέου άλλες.

Εικ. 18.1. Ο ναός από το δρόμο ΒΔ χαμηλά, το 1963.

18. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος στον Άγιο Βασίλειο

Εικ. 18.2. Ομοίως, από βόρεια.

18. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος στον Άγιο Βασίλειο

Εικ. 18.3. Ομοίως από ανατολικά.

Εικ. 18.4. Ομοίως από ΝΑ.

18. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος στον Άγιο Βασίλειο

Εικ. 18.5. Ομοίως, η είσοδος.

Εικ. 18.6. Ομοίως, ο δυτικός τοίχος.

18. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος στον Άγιο Βασίλειο

Εικ. 18.7. Ο ναός από ΝΔ ψηλά το 1989.

Εικ. 18.8. Η κτητορική επιγραφή (λήψη 1989).

18. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος στον Άγιο Βασίλειο

Εικ. 18.9. Ο ναός από δυτικά το 2014.

Εικ. 18.10. Ο ναός από ΒΑ το 2017.

18. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος στον Άγιο Βασίλειο

Εικ. 18.11. Ο ναός από δυτικά το 2019.

Εικ. 18.12. Ο ναός το 2019.

18. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος στον Άγιο Βασίλειο

Εικ. 18.13. Ο ναός από ΒΑ, μετά τον σεισμό.

Εικ. 18.14. Από ΝΑ.

18. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος στον Άγιο Βασίλειο

Εικ. 18.15. Από νότια.

Εικ. 18.16. Δυτική όψη.

18. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος στον Άγιο Βασίλειο

Εικ. 18.17. Το εσωτερικό.

Εικ. 18.18. Ομοίως.

18. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος στον Άγιο Βασίλειο

Εικ. 18.19. Ομοίως (μικροφθορά στη βάση της Αγίας Τράπεζας).

Εικ. 18.20. Ο δυτικός τοίχος.

18. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος στον Άγιο Βασίλειο

Εικ. 18.21. Η έδραση του ΝΑ τμήματος.

Εικ. 18.22. Η είσοδος της μονής Παναγίας Σπηλιώτισσας, μετά τον σεισμό.

18. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος στον Άγιο Βασίλειο

Εικ. 18.23. Εσωτερικό της Μονής Παναγίας Σπηλιώτισσας.

19. Άγιος Νικόλαος στο Χουδέτσι

Ο ναός του Αγίου Νικολάου βρίσκεται περίπου 200 μ. βορειοανατολικά του οικισμού Χουδέτσι, σε διαμορφωμένο πλάτωμα της απότομης δυτικής πλευράς του φαραγγιού που ξεκινά νότια από τον οικισμό Χουδέτσι και κατευθύνεται προς τα βορειοανατολικά στην περιοχή της μονής Παναγίας Σπηλιώτισσας και τον οικισμό Άγιος Βασίλειος. Πρόκειται για μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναό με τοιχογραφίες στο κεντρικό και ανατολικό τμήμα του οι οποίες χρονολογούνται στον 13ο αιώνα.¹⁰² Διατηρούνται αποσπασματικά σκηνές από το χριστολογικό κύκλο, από τον βίο του Αγίου Νικολάου, μετωπικοί Άγιοι, ο διάκονος Στέφανος στην Πρόθεση και συλλειτουργούντες ιεράρχες στην κόγχη.

Ο ναός επεκτάθηκε δυτικά στα τέλη του 19^{ου} αιώνα – τις αρχές του 20ού αιώνα. Η κάλυψη γίνεται με οξυκόρυφο θόλο, σε διαφορετικές στάθμες ανάμεσα στον αρχικό ναό και τη δυτική επέκταση. Υπάρχουν τρία ενισχυτικά σφενδόνια, εκ των οποίων το ανατολικό και μεσαίο του αρχικού ναού εδράζονται σε παραστάδες, ενώ το δυτικό εδράζεται σε κιλλίβαντες (φουρούσια) και αποτελεί μετασκευή του δυτικού τοίχου του αρχικού ναού στην ένωση με την δυτική επέκταση. Η μοναδική είσοδος βρίσκεται στο δυτικό τοίχο και άνωθεν αυτής υπάρχει κυκλικός φεγγίτης που όμοιος υπάρχει επίσης ανατολικά πάνω από το τεταρτοσφαίριο. Στο βόρειο και νότιο τοίχο, διαμετρικά αντίθετα, ανοίχτηκαν ορθογώνια παράθυρα στη β' φάση επέκτασης του ναού. Το δάπεδο είναι από άοπλο σκυρόδεμα και βρίσκεται σε χαμηλότερη στάθμη από τον αύλειο χώρο.

Επεμβάσεις

Τη δεκαετία του 1980 κατασκευάστηκε υπόστεγο από οπλισμένο σκυρόδεμα που εδραζόταν στο νότιο τοίχο του ναού και σε κολώνες.

Στο πλαίσιο του έργου «Πολιτιστικές διαδρομές Νομού Ηρακλείου» που υλοποιήθηκε το 1999-2000, η 13η ΕΒΑ εκτέλεσε με αυτεπιστασία εργασίες ανάδειξης, κτηριακής αποκατάστασης, και στερέωσης των τοιχογραφιών στον ναό. Συγκεκριμένα πραγματοποιήθηκε η καθαίρεση του υπόστεγου από οπλισμένο σκυρόδεμα στη νότια πλευρά του ναού. Διαμορφώθηκε ο περιβάλλοντας χώρος με χειρονακτικά μέσα που περιελάμβανε καθαρισμό από τη βλάστηση, περισυλλογή

¹⁰² Gerola- Λασιθιωτάκης, *Τοπογραφικός κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών Κρήτης*, αρ. 490, σ. 77.

19. Άγιος Νικόλαος στο Χουδέτσι

λίθων, ανάκτηση των αναλημματικών τοίχων από ξερολιθιά και δημιουργία λίθινης κλίμακας πρόσβασης. Καθαιρέθηκαν τα νεωτερικά σαθρά επιχρίσματα από τους εξωτερικούς τοίχους, την καμάρα και εσωτερικά από τη δυτική επέκταση. Πραγματοποιήθηκε λιθοσυρραφή των ρωγμών της νότιας και ανατολικής πλευράς, λιθοσυμπληρώσεις, χαλικολόγημα, εφαρμόστηκαν ενέματα από υδράσβεστο και κονιορτοποιημένο πωρόλιθο, καλύφθηκε η καμάρα με αστρακάσβεστο παραδοσιακού τύπου και οι τοιχοποιίες επιχρίστηκαν με πατητό κονίαμα ίδιας συστάσεως με αυτήν των ενεμάτων. Όσες τοιχογραφίες καλύπτονταν από ασβέστη αποκαλύφθηκαν και στερεώθηκαν με γάζες.¹⁰³

Ζημιές

Στον ναό προκλήθηκαν μεγάλες ζημιές από τον σεισμό και κινδυνεύει με κατάρρευση. Το βορειοανατολικό τμήμα του ναού έχει αποκολληθεί και τμήμα του έχει καταρρεύσει. Ο βόρειος τοίχος έχει απόκλιση από την κατακόρυφο στο κεντρικό και ανατολικό τμήμα του. Το άνω τμήμα του ανατολικού τοίχου και τμήμα του κυκλικού φεγγίτη έχουν καταρρεύσει. Μεγάλες διαμπερείς ρωγμές υπάρχουν στο θόλο που έχει παραμορφωθεί αλλά και σε όλη την τοιχοποιία με μεγαλύτερες αυτές του ανατολικού τμήματος του ναού. Στη δυτική πλευρά υπάρχουν έντονες ρωγμές και αποκόλληση του θυρώματος. Το βόρειο τμήμα του ανατολικού σφενδονίου έχει καταρρεύσει ενώ το νότιο έχει αποκολληθεί και παραμορφωθεί. Το κεντρικό σφενδόνιο έχει αποκολληθεί και είναι ετοιμόρροπο. Οι τοιχογραφίες κυρίως στην ανατολική και στη βόρεια πλευρά, έχουν υποστεί σημαντικές ζημιές έχοντας απολεσθεί επιφάνειά τους και σε αρκετή έκταση αποκολληθεί συγκρατούμενη από τις γάζες.

Αποτίμηση ζημιών και επεμβάσεων

Στον ναό του Αγίου Νικολάου προκλήθηκαν σοβαρότατες ζημιές, τμήμα του έχει καταρρεύσει και βρίσκεται σε κατάσταση ετοιμορροπίας. Στην αψίδα μεγάλες ρηγματώσεις από τον σεισμό εμφανίζονται κατά τμήματα σε παραλληλία με προγενέστερη απώλεια του τοιχογραφικού διακόσμου, φανερώνοντας ένα ιστορικό παθολογίας και παλαιότερες επισκευαστικές επεμβάσεις. Σημειώνεται ότι το κονίαμα που χρησιμοποιήθηκε το 1999 για το χαλικολόγημα, τις λιθοσυρραφές, τα ενέματα και την επίχριση του ναού, αποτελούταν μόνο από αλεσμένο πωρόλιθο και υδράσβεστο.

¹⁰³ Αικ. Μυλοποταμιτάκη, Χουδέτσι, Ναός Αγίου Νικολάου, *Αρχαιολογικό Δελτίο* 54 (1999) σελ. 896.

19. Άγιος Νικόλαος στο Χουδέτσι

Εσωτερικά πραγματοποιήθηκε διερεύνηση της τοιχοποιίας από συντηρητές και αποκαλύφθηκαν τοιχογραφίες που δεν ήταν μέχρι τότε εμφανείς. Οι τοιχογραφίες που διατηρούνταν στα όρια του επιχρίσματος στεφανώθηκαν και στερεώθηκαν με γάζες ως πρώτο μέτρο προστασίας. Παρατηρείται ότι έπειτα από 22 χρόνια οι γάζες συγκράτησαν τις τοιχογραφίες σε αρκετή έκταση, όπου η τοιχοποιία δεν κατέρρευσε, σε ορισμένα σημεία έστω αιωρούμενες.

Εικ. 19.1. Ο ναός από ΝΔ το 2017.

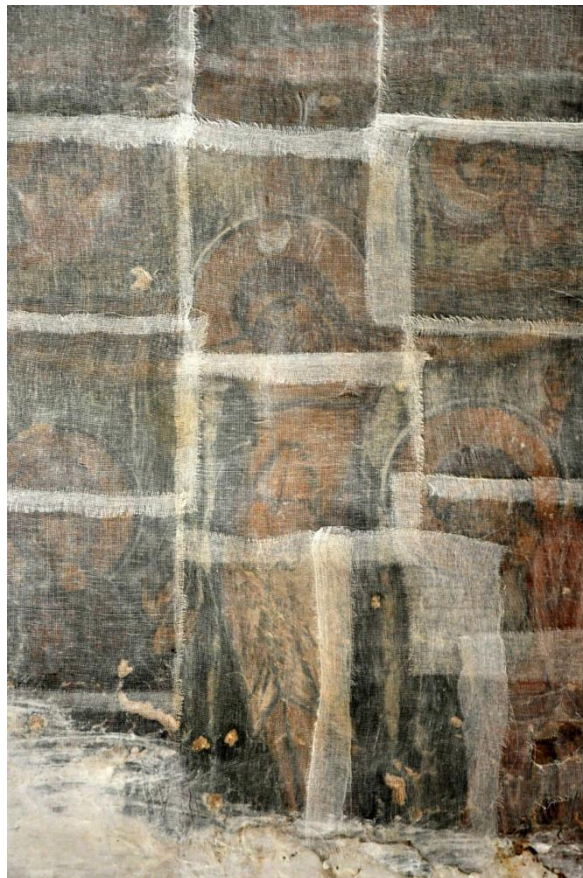

Εικ. 19.2. Ο ναός από ΒΔ το 2017.

19. Άγιος Νικόλαος στο Χουδέτσι

Εικ. 19.3. Το εσωτερικό του ναού το 2017.

Εικ. 19.4. Στερέωση τοιχογραφιών με γάζες.

19. Άγιος Νικόλαος στο Χουδέτσι

Εικ. 19.5. Η ανατολική πλευρά μετά τον σεισμό.

Εικ. 19.6. Ο ναός από ψηλά.

19. Άγιος Νικόλαος στο Χουδέτσι

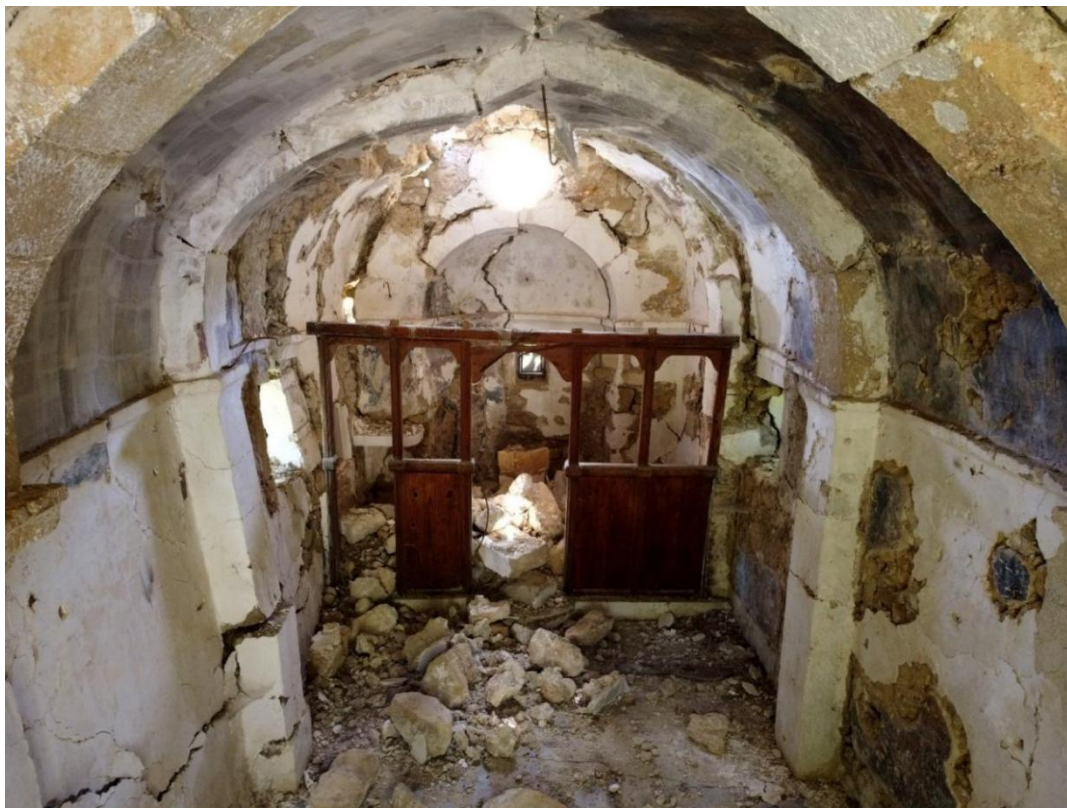

Εικ. 19.7. Ο ναός από ΒΔ ψηλά.

Εικ. 19.8. Ο ναός από ΝΔ.

19. Άγιος Νικόλαος στο Χουδέτσι

Εικ. 19.9. Το εσωτερικό του τοιχογραφημένου αρχικού ναού.

Εικ. 19.10. Ο ανατολικός τοίχος.

19. Άγιος Νικόλαος στο Χουδέτσι

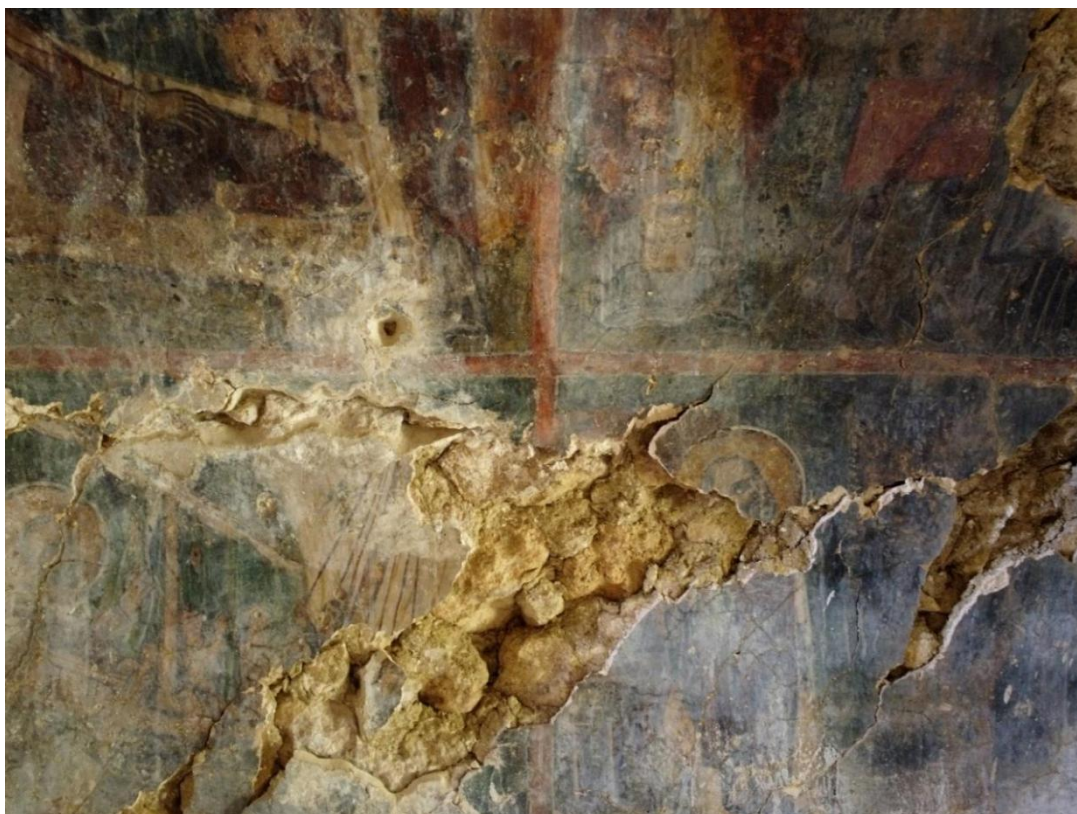

Εικ. 19.11. Το ανατολικό τμήμα του βόρειου τοίχου.

Εικ. 19.12. Το κεντρικό τμήμα του θόλου.

19. Άγιος Νικόλαος στο Χουδέτσι

Εικ. 19.13. Απώλεια τοιχογραφικού διακόσμου.

20. Κοίμηση της Θεοτόκου στους Κάτω Αστρακούς

Ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου βρίσκεται σε πλάτωμα στη ΒΑ παρειά του εγκαταλελειμμένου σήμερα οικισμού Κάτω Αστρακοί του Δήμου Αρχανών Αστερουσίων. Πρόκειται για μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναό με τοιχογραφίες.¹⁰⁴ Ο θόλος είναι οξυκόρυφος και ενισχύεται με δύο σφενδόνια που εδράζονται σε κιλλίβαντες. Ανατολικά η ημικυκλική ασίδα διατρυπάται από μονόλοβο αγιοθύριδο. Στο νότιο τοίχο υπάρχει ορθογώνιο παράθυρο με ελαφρώς τοξωτό ανώφλιο. Στο δυτικό τοίχο ανοίγεται η μοναδική είσοδος με λίθινο απλό περιθύρωμα και οξυκόρυφο ανακουφιστικό τόξο. Πάνω από το θύρωμα εντοιχισμένη λίθινη πλάκα που φέρει οικόσημο του οίκου των Καλλεργών και χρονολογία σε λατινική αρίθμηση MDLV (1555).¹⁰⁵ Την αετωματική απόληξη της τοιχοποιίας επιστέφει η βάση κωδωνοστασίου.

Εσωτερικά στο δυτικό τμήμα του βόρειου τοίχου ορθογώνια κτιστή σαρκοφάγος, έργο πιθανότατα του 17^{ου} αιώνα, εφάπτεται στην τοιχοποιία. Άνωθεν της σαρκοφάγου βρίσκεται ορθογώνιο παράθυρο με ελαφρώς τοξωτό ανώφλιο.

Στον ναό διασώζεται μεγάλο μέρος του τοιχογραφικού διακόσμου του.

Επεμβάσεις

Η πρώτη οικοδομική φάση του ναού μπορεί να χρονολογηθεί στις αρχές του 15ου αιώνα όπου χρονολογούνται οι τοιχογραφίες.¹⁰⁶

Η δεύτερη στα μέσα του 16ου αιώνα, καθώς μπορεί να συσχετιστεί με το οικόσημο που φέρει χρονολογία 1555.

Σε τρίτη φάση κατά το πρώτο μισό του 17ου αιώνα προστέθηκε η λίθινη σαρκοφάγος.

Κατά τα τέλη του 19ου ή τις αρχές του 20ου αιώνα διανοίχθηκε το φωτιστικό άνοιγμα του νοτίου τοίχου.

Το 1969 πραγματοποιήθηκαν εργασίες από τη 13^η ΕΒΑ που αφορούσαν έμφραξη των ρωγμών της καμάρας και της τοιχοποιίας με τσιμεντοκονία, ανακεράμωση, στερέωση τοιχογραφιών και συμπλήρωση του κενού της τοιχογραφημένης επιφάνειας που είχε απωλεσθεί με κονίαμα.¹⁰⁷

Με αφορμή τη σεισμική δόνηση του Μαρτίου του 1970 (ίσως αυτή στη δυτική Τουρκία στα τέλη εκείνου του μήνα) ο εφημέριος των Αστρακών ανέφερε ότι το θύρωμα είχε

¹⁰⁴ Gerola – Λασιθιωτάκη, 1961, σελ. 76, αρ. 475.

¹⁰⁵ Βακονδίου Μ., 2010, “Δύο «Δίδυμα» οικόσημα των μέσων του 16ου αιώνα”. Στο Ανδριανάκης Μ. – Τζαχίλη Ι. (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης* 1. Ρέθυμνο, Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, σελ. 414-419.

¹⁰⁶ ΑΔ 25, 1970: σελ. 494 (Εμμ. Μπορμπουδάκη).

¹⁰⁷ ΑΔ 25, 1970: σελ. 494 (Εμμ. Μπορμπουδάκη).

20. Κοίμηση της Θεοτόκου στους Κάτω Αστρακούς

αποκολληθεί από την τοιχοποιία και μετακινήθηκε μονόπλευρα το οικόσημο με τον δικέφαλο αετό.¹⁰⁸

Το 1988 πραγματοποιήθηκαν στερεωτικές εργασίες και συντήρηση των τοιχογραφιών από τη 13^η ΕΒΑ.¹⁰⁹

Το 2020 τοποθετήθηκε πρόχειρη υποστήλωση στο υπέρθυρο.

Ζημιές

Ο σεισμός προκάλεσε σοβαρές ζημιές στον ναό. Συγκεκριμένα στη δυτική πλευρά κατέρρευσε το υπέρθυρο του θυρώματος, το ανακουφιστικό τόξο και τμήμα του τυμπάνου. Το οικόσημο αποκολλήθηκε χωρίς να έχει καταπέσει. Επίσης δημιουργήθηκαν, μία μεγάλου εύρους διαμπερής ρωγμή που διατρέχει διαγώνια το βόρειο τμήμα του δυτικού τοίχου από τη ΒΔ άνω γωνία του ναού έως το υπέρθυρο και μία κάθετη από τη βάση του κωδωνοστασίου έως τη νότια παραστάδα. Κάτω από τη βάση του κωδωνοστασίου η τοιχοποιία έχει αποδιοργανωθεί. Στην ανατολική πλευρά δημιουργήθηκαν δύο ρωγμές εκατέρωθεν της αψίδας. Ψηλά είναι διαγώνιες και στο ύψος του τεταρτοσφαιρίου γίνονται κάθετες. Στη βόρεια πλευρά κοντά στο παράθυρο υπάρχουν ρωγμές και προκλήθηκε πτώση τμήματος του άνω μέρους της τοιχοποιίας. Στη βόρεια πλευρά υπάρχουν και παλαιές ρωγμές, οι οποίες, αν και είχαν επισκευαστεί, είχαν διευρυνθεί πριν τον σεισμό όπως αποδεικνύεται από τη βλάστηση. Στη νότια πλευρά παλαιότερες ρωγμές δεν διευρύνθηκαν και δεν εμφανίστηκαν νέες. Στο εσωτερικό επίσης δημιουργήθηκαν ρωγμές στις θέσεις των παλαιότερων στο θόλο που είχαν επισκευαστεί, μετατοπίστηκαν λίθοι των σφενδονίων και κατέπεσαν επιχρίσματα στο δυτικό τοίχο.

Αποτίμηση ζημιών και επεμβάσεων

Στον ναό προκλήθηκαν ζημιές από τον σεισμό. Ήδη από το 1969 υπήρχαν σοβαρές ρωγμές, οι οποίες επισκευάστηκαν το 1970. Παρατηρείται ότι στη δυτική πλευρά, όπου προκλήθηκε κατάρρευση του υπέρθυρου και του ανακουφιστικού τόξου, υπήρχαν συνεχώς προβλήματα στατικής επάρκειας, όπως αποδεικνύεται και από την πρόχειρη στήριξη του υπέρθυρου το 2020 και την εμφάνιση εκ νέου των παλαιών ρωγμών. Γενικότερα σημειώνεται ότι ο ναός εμφάνιζε ρωγμές σε όλες τις πλευρές του και μετά την αποκατάσταση του 1970, καθώς κατά την αυτοψία μετά τον σεισμό διαπιστώθηκε ότι πολλές παλαιές ρωγμές που είχαν επισκευαστεί στο παρελθόν είχαν βλάστηση, γεγονός που αποδεικνύει ότι είχαν διευρυνθεί αρκετό καιρό πριν το Σεπτέμβριο του 2021.

¹⁰⁸ Αρχείο ΕΦΑΗΡΑ.

¹⁰⁹ Αρχείο ΕΦΑΗΡΑ.

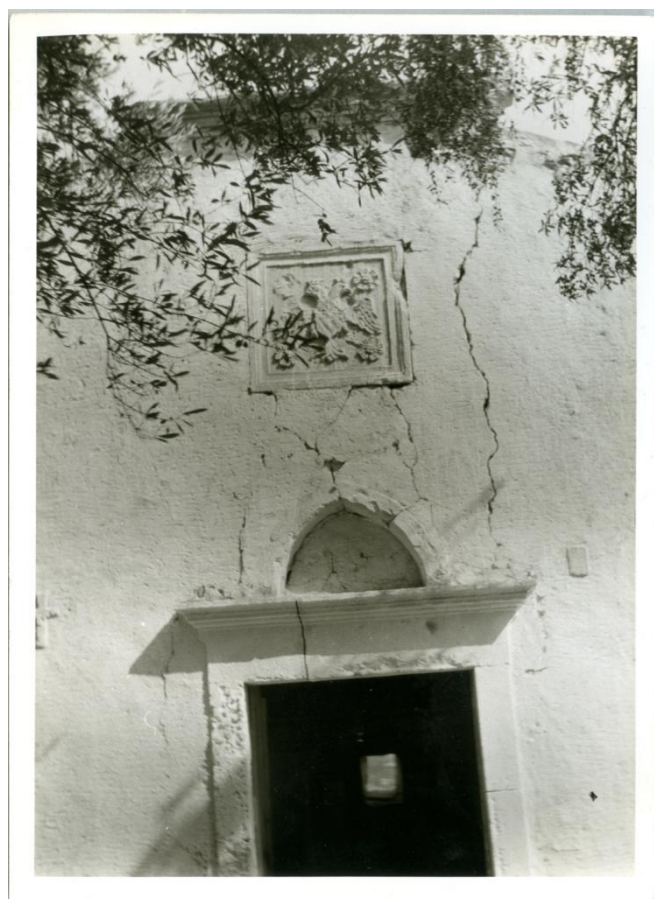
20. Κοίμηση της Θεοτόκου στους Κάτω Αστρακούς

Kato Astrakji - Stemma nella chiesa di S. Maria.

Εικ. 20.1. Το οικόσημο στις αρχές του 20^{ου} αιώνα από G. Gerola.

20. Κοίμηση της Θεοτόκου στους Κάτω Αστρακούς

Εικ. 20.2. Η δυτική όψη το 1970.

Εικ. 20.3. Ο ναός από ΝΔ το 1970.

20. Κοίμηση της Θεοτόκου στους Κάτω Αστρακούς

Εικ. 20.4. Η ρωγμή στο νότιο τοίχο το 1970.

Εικ. 20.5. Η αψίδα κατά τις εργασίες αποκατάστασης το 1970.

20. Κοίμηση της Θεοτόκου στους Κάτω Αστρακούς

Εικ. 20.6. Η είσοδος το 2020.

20. Κοίμηση της Θεοτόκου στους Κάτω Αστρακούς

Εικ. 20.7. Ο ανατολικός τοίχος το 2020.

Εικ. 20.8. Εσωτερικό, ο δυτικός τοίχος το 2020.

20. Κοίμηση της Θεοτόκου στους Κάτω Αστρακούς

Εικ. 20.9. Ο ναός από ανατολικά ψηλά μετά τον σεισμό.

Εικ. 20.10. Ο ναός από δυτικά ψηλά.

20. Κοίμηση της Θεοτόκου στους Κάτω Αστρακούς

Εικ. 20.11. Η ΒΑ γωνία.

Εικ. 20.12. Ο ναός από ΝΔ.

20. Κοίμηση της Θεοτόκου στους Κάτω Αστρακούς

Εικ. 20.13. Το εσωτερικό.

Δ. Συμπεράσματα

Η εξέταση των είκοσι ναών, που αναλύθηκε στα προηγούμενα κεφάλαια, κατέστησε σαφές ότι ο σεισμός της 27ης Σεπτεμβρίου του 2021 ήταν ιδιαίτερα καταστροφικός για τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της περιοχής γύρω από το Αρκαλοχώρι του Δήμου Μινώα Πεδιάδας. Χωρίς αμφιβολία, η πρόκληση ζημιών και η έκτασή τους οφείλεται σε συνδυασμό πολλών παραγόντων, όπως, από την άλλη πλευρά, η απουσία ζημιών μπορεί, επίσης, να αποδοθεί σε πολλούς παράγοντες.

Η συγκριτική ανάλυση των παραδειγμάτων οδηγεί σε συμπεράσματα ως προς τα κριτήρια που μπορούν να ληφθούν υπ' όψιν κατά την αποτίμηση των ζημιών.

1. Κριτήριο αρχιτεκτονικού τύπου

Τα δώδεκα από τα είκοσι μνημεία που εξετάστηκαν ανήκουν στον αρχιτεκτονικό τύπο του μονόχωρου καμαροσκέπαστου που είναι ο συνηθέστερος τύπος ναού στην ενδοχώρα της Κρήτης. Τέσσερις ναοί είναι δίκλιτοι, δύο είναι μονόχωροι δίκογχοι, ένας σταυρεπίστεγος και ένας σταυροειδής εγγεγραμμένος τετράστυλος. Οι παραπάνω ναοί χρονολογούνται από τα τέλη του 10^{ου} αιώνα έως τον 19^ο αιώνα. Διαπιστώνεται ότι σε όλους τους αρχιτεκτονικούς τύπους σημειώθηκαν ζημιές και ως εκ τούτου δεν μπορεί να υποστηριχθεί η άποψη ότι κάποιος αρχιτεκτονικός τύπος δύναται να είναι ανθεκτικότερος σε σεισμική δράση.

Σταυρεπίστεγος

Μιχαήλ Αρχάγγελος στο Αρκαλοχώρι.

Δίκλιτος

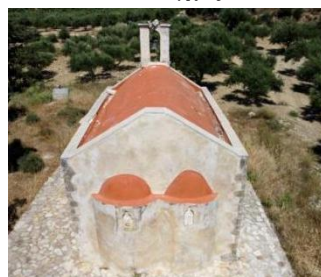
Άγιος Ιωάννης & Ζωοδόχος Πηγή στο Χουμέρι.

Μονόχωρος

Άγιος Νικόλαος στο Χουδέτσι.

Δίκογχος

Άγιος Νικόλαος & Χαράλαμπος στο Μιλιαρίσι.

Συμπεράσματα

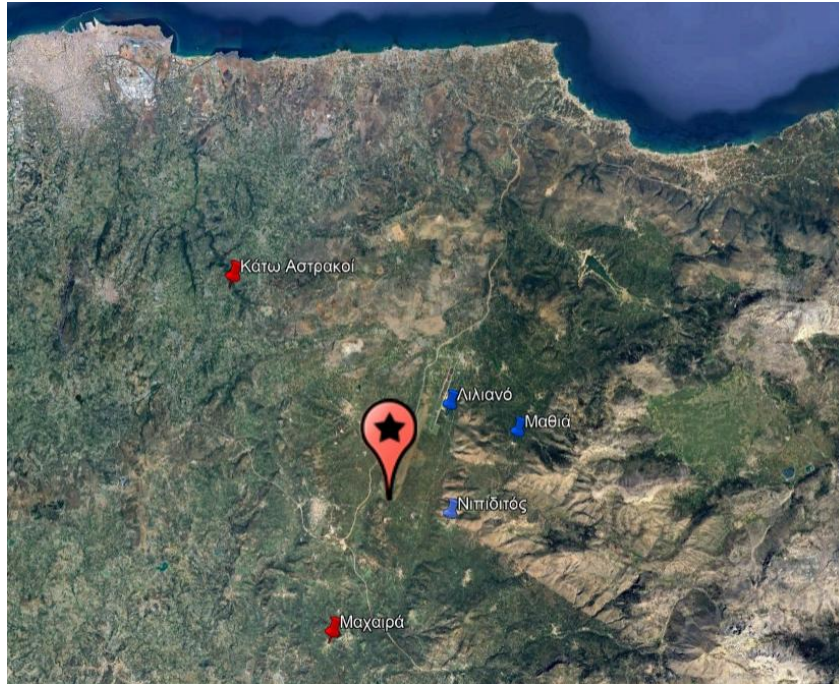

2. Κριτήριο απόστασης

Πέραν, όμως, από την παράμετρο του αρχιτεκτονικού τύπου, μία σημαντική παράμετρος για την αποτίμηση των ζημιών είναι, αναμφίβολα, η απόσταση ενός ναού από το επίκεντρο του σεισμού, καθώς και η φορά της σεισμικής ακολουθίας. Ένα πρώτο συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι η φορά της σεισμικής ακολουθίας επέδρασε καταλυτικά στην πρόκληση ή μη ζημιών στα μνημεία. Συγκεκριμένα, ενώ οι οικισμοί και τα μνημεία σε μικρή απόσταση ανατολικά και βορειοανατολικά του επίκεντρου υπέστησαν ελάχιστες, ήσσονος σημασίας, ζημιές, τα μνημεία που βρίσκονται δυτικά και νοτιοδυτικά του επίκεντρου επιβαρύνθηκαν σημαντικά σε απόσταση πολλών χιλιομέτρων. Ως ενδεικτικά παραδείγματα αναφέρονται οι σοβαρότατες ζημιές που σημειώθηκαν στον ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στους Κάτω Αστρακούς, σε απόσταση 12.200μ. ΒΔ από το επίκεντρο, στον ναό του Αγίου Νικολάου στο Χουδέτσι σε απόσταση 11.800μ. ΒΔ επίσης από το επίκεντρο και στον

Συμπεράσματα

ναό της Αγίας Τριάδας και Αγίας Αικατερίνης στη Μαχαιρά, νότια, σε απόσταση 11.800μ. από το επίκεντρο. Αντίθετα, ανατολικά και βορειοανατολικά οι οικισμοί και τα μνημεία τους δεν εμφάνισαν ζημιές ή μόνο ελάχιστες, όπως π.χ. στον οικισμό Λιλιανό, σε απόσταση 4.600μ. βόρεια από το επίκεντρο, στον οικισμό Νιτιδιτός, 2.600μ. ανατολικά όπως επίσης ανατολικά σε απόσταση 4.500μ. στον οικισμό Μαθιά.

Χάρτης 1: Οικισμοί που υπέστησαν ζημιές (κόκκινο), που δεν υπέστησαν ζημιές (μπλε), σε σχέση με το επίκεντρο του σεισμού (αστέρι).

3. Κριτήριο θεμελίωσης-έδρασης

Πέραν, όμως, από τη φορά της σεισμικής ακολουθίας, υπάρχουν και άλλοι παράγοντες, οι οποίοι φαίνεται πως επέδρασαν στην προστασία των μνημείων από τον σεισμό, αποτρέποντας την πρόκληση ζημιών. Βασική παρατήρηση είναι ότι η έδραση σε σταθερό φυσικό υπόβαθρο συνετέλεσε στην στατική επάρκεια του φέροντος οργανισμού και κατ' επέκταση στη συμπεριφορά του μνημείου κατά τη σεισμική δράση. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στον οικισμό του Αγίου Βασιλείου και ο ναός του Αγίου Ιωάννη και Μιχαήλ Αρχαγγέλου στον Γαλατά, οι οποίοι εδράζονται σε φυσικό βράχο και δεν υπέστησαν καμία απολύτως ζημιά. Επιπλέον, παρατηρείται ότι κάποιες επεμβάσεις στις θεμελιώσεις μνημείων που πραγματοποιήθηκαν είτε από την αρμόδια Εφορεία Αρχαιοτήτων είτε με πρωτοβουλία των ενοριών, ενίσχυσαν σημαντικά τους ναούς και διαδραμάτισαν σοβαρό ρόλο στο να μην υποστούν ζημιές ή έστω στο να τις

Συμπεράσματα

περιορίσουν. Όπως αποδεικνύεται εκ του αποτελέσματος, η διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου και η ανάκτηση του κατώτερου τμήματος του νότιου τοίχου του Αγίου Νικολάου στον Σαμπά με σκάρπα, συνέβαλαν ουσιαστικά στο να μην σημειωθεί καμία ζημιά στον ναό. Σε άλλη περίπτωση, στον ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου, η πρωτοβουλία του ενοριακού συμβουλίου Χουμερίου να κατασκευαστεί πεδילוδοκός στον βόρειο τοίχο και να ενισχυθεί η βορειοανατολική γωνία με χαμηλή κολώνα, μείωσαν τις επιπτώσεις του σεισμού, έτσι ώστε ο ναός, παρά τις σοβαρές ζημιές που υπέστη, χωρίς τη σταθερή έδραση του βόρειου τοίχου το πιθανότερο είναι να είχε καταρρεύσει. Επίσης, η κατασκευή πέδilu στον νότιο τοίχο του ναού του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στις Μελέσες, πιθανότατα επηρέασε τη συμπεριφορά του ναού καθώς στον συγκεκριμένο τοίχο δεν εμφανίστηκαν ρωγμές σε αντίθεση με τους υπόλοιπους. Αντιθέτως, σε άλλα παραδείγματα ναών, όπου υπήρχαν εμφανή προβλήματα καθιζήσεων του υπεδάφους, η δράση του σεισμού ήταν καταστροφική. Ως εκ τούτου, στον Άγιο Γεώργιο στο Αρκαλοχώρι, όπου ο περιβάλλον χώρος βρίσκεται σε χαμηλότερη στάθμη από τον ναό, παρατηρήθηκαν ζημιές, ενώ στον Άγιο Νικόλαο στο Χουδέτσι το πρανάς του ρέματος που έχει υποχωρήσει κατέστησε ασταθές το ανατολικό τμήμα του ναού.

Άγιος Ιωάννης στον Άγιο Βασίλειο (αριστερά) και Άγιος Νικόλαος στο Χουδέτσι (δεξιά).

4. Κριτήριο προσθήκης-επέκτασης

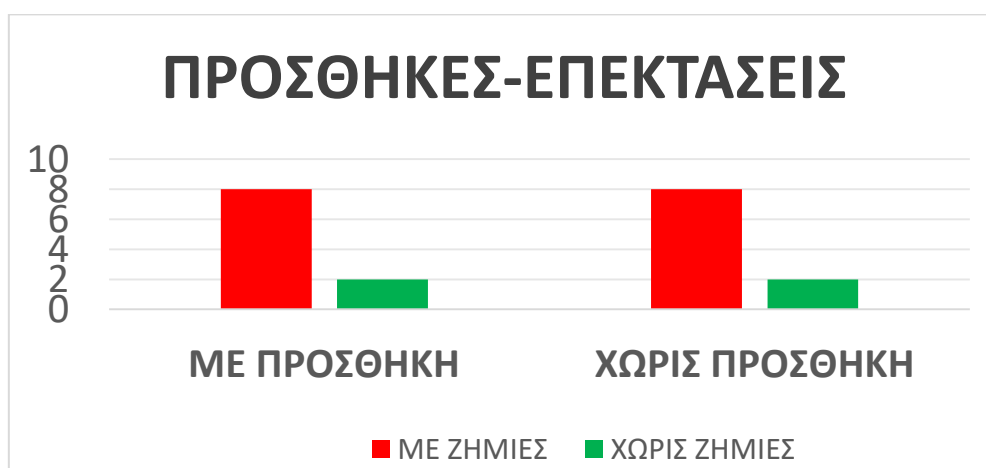
Στους περισσότερους ναούς που είχε προστεθεί κλίτος ή είχαν επεκταθεί (π.χ. δυτικά), αλλάζοντας τη γεωμετρία της αρχικής κατασκευής, προκλήθηκαν σοβαρές ζημιές. Ήδη από την περίοδο της βενετοκρατίας στο μεσοβυζαντινό ναό Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στη Μικρή Επισκοπή, προστέθηκε δυτικά τρίχωρος νάρθηκας, εξωνάρθηκας και νότια το παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου. Οι καμάρες

Συμπεράσματα

του ναού είχαν καταρρεύσει στο απώτερο παρελθόν και τελικά κατέρρευσαν και τα δύο νότια γωνιακά διαμερίσματα που διασώζονταν μέχρι την 27^η Σεπτεμβρίου 2021. Επίσης την περίοδο της βενετοκρατίας στον σταυρεπίστεγο ναό του Μιχαήλ Αρχαγγέλου προστέθηκε νάρθηκας και στον ναό των Αγίων Αποστόλων στους θόλους προστέθηκε κλίτος και δυτική επέκταση στους οποίους ναούς η δράση του σεισμού ήταν καταστροφική. Μεταγενέστερο παράδειγμα του β' μισού του 19^{ου} αιώνα ή των αρχών του 20^{ου} είναι ο ναός του Αγίου Νικολάου στο Χουδέτσι ο οποίος επεκτάθηκε δυτικά και, όπως προαναφέρθηκε, είναι σήμερα επικινδύνως ετοιμόρροπος. Παρά όμως το γεγονός ότι οι προσθήκες-επεκτάσεις φαίνεται να δρουν επιβαρυντικά, υπάρχουν παραδείγματα ναών που δεν προέκυψε τέτοια συμπεριφορά. Ενδεικτικά αναφέρεται ο ναός του Αγίου Ιωάννη και Μιχαήλ Αρχαγγέλου στον Γαλατά στον οποίο προστέθηκε κλίτος κατά το α' μισό του 17^{ου} αιώνα και ο ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου στο Σκλαβεροχώρι που επεκτάθηκε δυτικά κατά το β' μισό του 19^{ου} αιώνα, στους οποίους δεν προκλήθηκε καμία ζημιά.

Μεταμόρφωση του Σωτήρος στη Μικρή Επισκοπή (αριστερά), Άγιος Ιωάννης και Μιχαήλ Αρχάγγελος στον Γαλατά (δεξιά).

5. Κριτήριο προσθήκης - επέκτασης από σκυρόδεμα

Ειδικότερα, όσον αφορά στο ζήτημα της ενδεχόμενης επίδρασης προσθηκών ή επεκτάσεων στον φέροντα οργανισμό των ναών, αξίζει να επισημανθεί ότι εξετάζοντας μνημεία με προσθήκες-επεκτάσεις από σκυρόδεμα που κατασκευάστηκαν το β' μισό του 20^{ου} αιώνα, παρατηρούμε ότι οι ζημιές ήταν μεγάλες στην παλαιότερη λίθινη τοιχοποιία ενώ αντίθετα οι κατασκευές από σκυρόδεμα έμειναν αλώβητες, αποδεικνύοντας ότι οι νεώτερες κατασκευές από οπλισμένο σκυρόδεμα δεν συνεργάστηκαν με την παλαιά λιθόκτιστη τοιχοποιία. Συγκεκριμένα, στον ναό του Αγίου Αντωνίου στον Πατσίδερο η αίθουσα τελετών νότια που κατασκευάστηκε τη δεκαετία του 1970, εκτός από την αισθητική βλάβη πιθανότατα προκάλεσε ή επιδείνωσε τις ζημιές που σημειώθηκαν στο μνημείο. Ακόμη χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελεί ο ναός της Αγίας Τριάδας και Αγίας Αικατερίνης στην Μαχαιρά όπου οι επεμβάσεις από οπλισμένο σκυρόδεμα ήταν μεγαλύτερες που είχαν ως συνέπεια ακόμη μεγαλύτερες ζημιές στην λιθόκτιστη τοιχοποιία. Σε αντίθεση με τα παραπάνω εάν στον ναό του Αγίου Νικολάου στον Σαμπά, δεν είχε αφαιρεθεί το υπόστεγο από οπλισμένο σκυρόδεμα στη δυτική πλευρά του, ίσως ο ναός να μην είχε μείνει αλώβητος.

Αγίας Τριάδας και Αγίας Αικατερίνης στην Μαχαιρά.

6. Κριτήριο επικάλυψης θόλων από σκυρόδεμα

Η επικάλυψη των θόλων από σκυρόδεμα, η οποία φυσικά και πραγματοποιήθηκε χωρίς την έγκριση της αρχαιολογικής υπηρεσίας, προφανώς ήταν μια οικονομική λύση για τις ενορίες που προφύλαξε τα μνημεία από την εισροή υδάτων. Όμως, κατά τον σεισμό σε καμία περίπτωση δεν συνεργάστηκε με την υποκείμενη λίθινη τοιχοποιία. Ενδεικτικά παραδείγματα αποτελούν ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στις Μελέσες όπου ολόκληρος ο θόλος μετατοπίστηκε μερικά εκατοστά αλλά και ο ναός του Αγίου Αντωνίου στον Πατσίδερο όπου διαπιστώνεται συνεχής διαμήκης ρωγμή διαχωρισμού του σκυροδέματος του θόλου με τη φέρουσα τοιχοποιία.

Άγιος Ιωάννης του Προδρόμου στις Μελέσες.

7. Κριτήριο κεράμωσης - στεγάνωσης θόλων

Η κάλυψη των θόλων με κεραμίδια ή έστω με τσιμεντοκονία και επικάλυψη υγρομόνωσης, αν και η τελευταία δεν ενδείκνυται, καθώς προκαλεί προβλήματα στις τοιχογραφίες, αποδεικνύεται ότι προστάτευσε τους ναούς από την υγρασία και την

Συμπεράσματα

κατείσδυση νερού της βροχής, με συνέπεια την εξάλειψη των επιπτώσεων που φέρουν σε βάθος χρόνου στην τοιχοποιία. Μολαταύτα, σε πολλά εξεταζόμενα μνημεία με καλή κεράμωση και στεγάνωση προκλήθηκαν σοβαρές ζημιές. Ως παράδειγμα μπορεί να αναφερθούν τα μνημεία που δεν υπέστησαν ζημιές από τον σεισμό και έχουν ως κοινό χαρακτηριστικό τους την απουσία υγρασίας στο εσωτερικό λόγω της καλής στεγάνωσής τους με αστρακάσβεστο ή κεραμίδια. Αντιθέτως, ο ναός των Αγίων Αποστόλων στους Θόλους Αλαγνίου που παρέμεινε χωρίς επικάλυψη των θόλων του για πάνω από είκοσι χρόνια, υπέστη τεράστιες ζημιές, ακόμη και καταρρεύσεις τμημάτων του.

8. Κριτήριο ενεμάτων

Ένας ακόμη παράγοντας που είναι αναγκαίο να ληφθεί υπόψη κατά την αποτίμηση των ζημιών του σεισμού είναι η εφαρμογή ή μη ενεμάτων και αρμολογημάτων στις τοιχοποιίες. Σε δύο από τους ναούς που εξετάζονται εφαρμόστηκαν από την Εφορεία ενέματα για την ενίσχυση της τοιχοποιίας και την αποκατάσταση των ρωγμών, με διαφορετική σύσταση σε κάθε περίπτωση. Συγκεκριμένα, στον Άγιο Νικόλαο στο Χουδέτσι χρησιμοποιήθηκε αλεσμένος πωρόλιθος και υδράσβεστος, ενώ στον Άγιο Νικόλαο και Χαράλαμπο στο Μιλιαρίσι, η σύσταση περιελάμβανε αδρανή, ποζολάνη και υδράσβεστο. Και στις δύο περιπτώσεις το ένεμα εισχώρησε με φυσική ροή από χωνί ή χειρονακτικά με πιστόλι αρμολογήματος. Δεν ασκήθηκε μηχανική πίεση και δεν χρησιμοποιήθηκε το ειδικό μηχανικό σύστημα εφαρμογής ενέματος, λόγω της ύπαρξης τοιχογραφιών στο εσωτερικό των ναών και του εκτιμώμενου τότε κινδύνου αποκόλλησης αυτών. Παρατηρείται μετά τον σεισμό ότι και στα δύο μνημεία οι ρωγμές επανεμφανίστηκαν. Ιδιαίτερα μάλιστα στο Χουδέτσι, όπου τμήμα της τοιχοποιίας έχει καταρρεύσει, το ένεμα του 1999 έχει κονιορτοποιηθεί και δύσκολα εντοπίζεται, ενώ στο Μιλιαρίσι οι παλαιές, αποκατεστημένες και με ενέματα ρωγμές, εμφανίστηκαν εκ νέου στα ίδια ακριβώς σημεία.

Άγιος Νικόλαος και Άγιος Χαράλαμπος στο Μιλιαρίσι.

9. Κριτήριο ελκυστήρων

Πέραν, όμως, από τα προαναφερθέντα κριτήρια, σημαντικό παράγοντα για τη συμπεριφορά ενός ναού κατά τη διάρκεια της σεισμικής ακολουθίας φαίνεται ότι αποτέλεσε η ύπαρξη ή μη ελκυστήρων. Συνοπτικά, παρατηρήθηκε ότι στα μνημεία που διέθεταν ελκυστήρες οι ζημιές είναι ανύπαρκτες ή περιορίστηκαν. Συγκεκριμένα, στον ναό των Εισοδίων στο Σκλαβεροχώρι, όπου οι ελκυστήρες του 19^{ου} αιώνα επανασυγκολλήθηκαν, δεν εμφανίστηκε ζημιά. Χαρακτηριστικότερα, στον ναό του Αγίου Νικολάου και Χαράλαμπος στο Μιλιαρίσι, αν και προκλήθηκαν πολλές σοβαρές εγκάρσιες ρωγμές και άλλες ρηγματώσεις στον ανατολικό και δυτικό τοίχο, δεν εμφανίστηκαν ζημιές κατά τον άξονα του θόλου, γεγονός που πιθανότατα σχετίζεται με την ύπαρξη των τεσσάρων εγκάρσιων ελκυστήρων που τοποθετήθηκαν το 2016.

Άγιος Νικόλαος και Άγιος Χαράλαμπος στο Μιλιαρίσι.

10. Κριτήριο αρμολογήματος-επιχρίσματος

Από τα παραδείγματα ναών που δεν υπέστησαν ζημιές παρατηρείται ότι δύο είναι αρμολογημένοι, όπως ο ναός των Εισοδίων στο Σκλαβεροχώρι και ο Άγιος Νικόλαος στον Σαμπά, ενώ άλλοι δύο είναι επιχρισμένοι, όπως ο ναός του Αγίου Ιωάννη στον Άγιο Βασίλειο και ο ναός του Αγίου Ιωάννη και Μιχαήλ Αρχαγγέλου στον Γαλατά. Κοινό στοιχείο και στις τέσσερις περιπτώσεις είναι η καλή κατάσταση διατήρησης του επιχρίσματος ή του αρμολογήματος με κατά καιρούς επεμβάσεις έστω σημειακές (όπως π.χ. στο Σκλαβεροχώρι) με αποτέλεσμα την πλήρη στεγάνωση των τοιχοποιιών. Ως εκ τούτου, μπορούμε να δεχτούμε ότι είτε η τοιχοποιία είναι αρμολογημένη είτε επιχρισμένη, μεγαλύτερη σημασία έχει να έχει γίνει επιτυχής

Συμπεράσματα

εφαρμογή των υλικών ώστε και να στερεώνεται αλλά και να στεγανοποιείται η τοιχοποιία.

Άγιος Νικόλαος στον Σαμπά.

11. Κριτήριο επισκευής κωδωνοστασίων

Ο σεισμός, όπως είναι φυσικό, έπληξε και τα κωδωνοστάσια των ναών, ενώ είχε καταστροφικές συνέπειες σε κάποια από αυτά. Το κωδωνοστάσιο του ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου κατέρρευσε και το εναπομένον τμήμα του καθαιρέθηκε με άμεση προφορική εντολή της Προϊσταμένης της ΕΦΑΗ για την ασφάλεια των διερχομένων. Επίσης, το ανώτερο τμήμα του κωδωνοστασίου του ναού των Αγίων Νικολάου και Χαραλάμπους κατέπεσε. Αν και στο πλαίσιο του έργου αποκατάστασης προβλεπόταν η συντήρησή του, πέραν της απομάκρυνσης του επιχρίσματος δεν πραγματοποιήθηκε η στερέωσή του. Ωστόσο, το κωδωνοστάσιο του

Συμπεράσματα

ναού της Ζωοδόχου Πηγής στον Σαμπά που στερεώθηκε-αποκαταστάθηκε το 1970 παρέμεινε αλώβητο. Επίσης αλώβητο παρέμεινε το μονόλοβο κωδωνοστάσιο του Αγίου Αντωνίου στον Πατσίδερο που κατασκευάστηκε το 1998, καθώς και το δίλοβο κωδωνοστάσιο στον ναό των Αγίων Αποστόλων στους Θόλους Αλαγνίου που αποκαταστάθηκε το 2000, μολονότι τμήμα του ναού έχει καταρρεύσει και άλλα τμήματα είναι σε ετοιμορροπία. Σημειώνεται ότι ο τεχνίτης που κατασκεύασε το κωδωνοστάσιο στον Άγιο Αντώνιο και αποκατέστησε το κωδωνοστάσιο των Αγίων Αποστόλων είναι το ίδιο πρόσωπο και χρησιμοποίησε διαφορετικές τεχνικές σε έκαστο. Δηλαδή στον Άγιο Αντώνιο οι πεσσοί είναι μονολιθικοί και συνδέονται με τη βάση και την αετωματική απόληξη με ανοξείδωτους πείρους. Αντιθέτως, το κωδωνοστάσιο των Αγίων Αποστόλων αποσυναρμολογήθηκε, καθαρίστηκαν οι λίθοι και επανατοποθετήθηκαν με τη χρήση μόνο ρητινούχου κονιάματος. Εκ του αποτελέσματος διαπιστώνεται ότι και οι δύο επιλογές ήταν σωστές.

Αγιοι Απόστολοι στους Θόλους Αλαγνίου.

12.Κριτήριο επεμβάσεων-κατάστασης διατήρησης

Στα είκοσι παραδείγματα ναών που εξετάζονται έχουν πραγματοποιηθεί επεμβάσεις από το 1963 έως και την περίοδο λίγο πριν τον σεισμό. Σε μικρό μόνο αριθμό μνημείων οι εργασίες εκτελέστηκαν από την αρμόδια αρχαιολογική Υπηρεσία

Συμπεράσματα

ή υπό την καθοδήγησή της. Στην πλειονότητα των ναών οι επεμβάσεις έχουν πραγματοποιηθεί από την ενορία και με την ευρεία χρήση τσιμέντου. Παρατηρείται ότι ανεξάρτητα από το ποιος εκτέλεσε τις εργασίες και στις δύο περιπτώσεις υπήρξαν σοβαρότατες ζημιές. Ωστόσο, το γεγονός αυτό ισχύει αντίστροφα και στα μνημεία που δεν υπέστησαν ζημιές. Δηλαδή υπάρχουν μνημεία όπου οι επεμβάσεις πραγματοποιήθηκαν από την αρχαιολογική Υπηρεσία και διασώθηκαν χωρίς ζημιές ή με περιορισμένες (παρεκκλήσι Αγίου Νικολάου στη Μικρή Επισκοπή, Εισόδια της Θεοτόκου στο Σκλαβεροχώρι, Άγιος Νικόλαος στον Σαμπά), ενώ υπάρχουν παραδείγματα όπου οι συνέπειες του σεισμού ήταν καταστροφικές σε μνημεία τα οποία είχαν αποκατασταθεί από την Υπηρεσία (Μεταμόρφωση Σωτήρος στη Μικρή Επισκοπή, Άγιος Νικόλαος στο Χουδέτσι, κ.ά). Σε άλλα μνημεία (Άγιος Ιωάννης στον Άγιο Βασίλειο, Άγιος Ιωάννης και Μιχαήλ Αρχάγγελος στον Γαλατά) όπου οι εργασίες εκτελέστηκαν εν αγνοία της Εφορείας δεν προκλήθηκαν ζημιές. Σε όλους τους ναούς που δεν υπέστησαν ζημιές παρατηρείται ότι η γενική κατάσταση διατήρησής τους ήταν πολύ καλή, ανεξαρτήτως εάν αυτό οφείλεται στην Εφορεία ή στην πρωτοβουλία της ενορίας.

Ε. Επίλογος

Στην παρούσα εργασία γίνεται προσπάθεια καταγραφής και αποτίμησης των ζημιών που υπέστησαν μνημεία της ευρύτερης περιοχής του Αρκαλοχωρίου από τον καταστροφικό σεισμό της 27^{ης} Σεπτεμβρίου 2021. Στο πλαίσιο της εργασίας, ωστόσο, εξετάζονται και μνημεία τα οποία δεν υπέστησαν ζημιές. Η έρευνα και στις δύο περιπτώσεις περιελάμβανε βιβλιογραφική διερεύνηση, αναζήτηση αρχειακού υλικού, υλικό προερχόμενο από συνεντεύξεις σε εφημέριους, επιτρόπους και τεχνίτες, καθώς και επιτόπου μακροσκοπική εξέταση των ζημιών και της γενικότερης κατάστασης των μνημείων. Τα συμπεράσματα που εξήχθησαν μακροσκοπικά οπωσδήποτε δεν μπορούν να υποκαταστήσουν τη μελέτη των αιτίων από εξειδικευμένη διεπιστημονική ομάδα μελέτης. Η διερεύνηση των αιτίων από εξειδικευμένη διεπιστημονική ομάδα γεωτεχνικών, πολιτικών μηχανικών, αρχιτεκτόνων κ.ά. οπωσδήποτε θα αποδείξει τεκμηριωμένα τις άστοχες επεμβάσεις που κατά καιρούς έχουν πραγματοποιηθεί στα μνημεία ή από την άλλη πλευρά, θα τεκμηριώσει τις εύστοχες επεμβάσεις και τον ρόλο τους στη στατική ενίσχυση των κτηρίων. Σε κάθε περίπτωση, με μία τέτοιου είδους προσέγγιση θα εξεταστεί συνολικά το μνημείο σε όλες τις παραμέτρους του, καθώς, όπως γίνεται κατανοητό από την παρούσα εργασία, η ύπαρξη ή μη ζημιών στους ναούς δεν οφείλεται σε έναν μόνο παράγοντα.

Βιβλιογραφία

Αλεξίου 1964 = Αλεξίου Στ., Μεσαιωνικά Μνημεία Κρήτης, Κρητικά Χρονικά τομ. 18, 1964, σελ. 288.

Ανδριανάκης, Γιαπιτζόγλου 2012 = Ανδριανάκης Μ., Γιαπιτσόγλου Κ., Χριστιανικά μνημεία της Κρήτης. Ηράκλειο 2012.

Βακονδίου 2010 = Βακονδίου Μ., «Δύο «Δίδυμα» οικόσημα των μέσων του 16ου αιώνα». Ανδριανάκης Μ. – Τζαχίλη Ι. (επιμ.), Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 1. Ρέθυμνο, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Κρήτης, σ. 414-419.

Βολανάκης 2006 = Βολανάκης Ι., Σαμπάς, Παναγία η Ζωοδόχος Πηγή, Αρχαιολογικό Δελτίο 61, 2006, σελ. 1224-1225.

Γάσπαρης 2001 = Χ. Γάσπαρης, «Από τη βυζαντινή στη βενετική τούρμα. Κρήτη, 13ος-14ος αι.», Σύμμεικτα 14 (2001), σελ. 167-228.

Gallas, Wessel, Borboydakakis 1983 = Gallas K., Wessel K. & Borboudakis M., Byzantinisches Kreta. Μόναχο 1983.

Gerola 1932 = G.Gerola, Monumenti Veneti nell' isola di Creta / ricerche e descrizione fatte dal dottor Giuseppe Gerola per incarico del R. Istituto, IV, Venezia: R. Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti

Gerola, Λασιθιωτάκης 1961= Gerola G. – Λασιθιωτάκης, Τοπογραφικός κατάλογος των τοιχογραφημένων εκκλησιών της Κρήτης. Ηράκλειο 1961.

Γεωργούδης 2010 = Π. Γεωργούδης, «Μια Πεδιάδα γεμάτη αρχαία», Διαθέσιμο στο <https://www.archaiologia.gr/blog/2010/04/20/> (Πρόσβαση 12 Ιανουρίου 2024).

Γκαλανάκη, Παπαδάκη, Σημαντώνη-Μπουρνιά, Κριτζάς, Ρογδάκης, Σιναδινάκη 2012-2013 = Κ. Γκαλανάκη, Χ. Παπαδάκη, Ευ. Σημαντώνη-Μπουρνιά, Χ. Κριτζάς, Ι. Ρογδάκης, Ειρ. Σιναδινάκη, «Ανάφλυφος πιθαμοφόρας από το Αρκαλοχώρι Κρήτης», Αρχαιολογικόν Δελτίον, τόμ. 67-68 (2012-2013), μέρος Α' - Μελέτες, σελ. 201-228.

Γκαλανάκη, Παπαδάκη, Don Evely, Σπυριδάκης 2016 = Κ. Γκαλανάκη, Χ. Παπαδάκη, Don Evely, Μιχάλης Σπυριδάκης, «Ο κομβικός ρόλος του Σαμπά στην αρχαιοτοπογραφία της επαρχίας Πεδιάδας. Το παράδειγμα του μινωικού οικισμού Βορνό – Πύργος», Πεπραγμένα ΙΒ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου. Ηράκλειο, 21-25 Σεπτεμβρίου 2016, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελτών, σελ. 1-16.

Γκαλανάκη, Παπαδάκη, Don Evely, Σπυριδάκης 2016 = Κ. Γκαλανάκη, Χ. Παπαδάκη, Don Evely, Μιχάλης Σπυριδάκης, «Ο κομβικός ρόλος του Σαμπά στην αρχαιοτοπογραφία της επαρχίας Πεδιάδας. Το παράδειγμα του μινωικού οικισμού

Βιβλιογραφία

Βορνό – Πύργος», Πεπραγμένα ΙΒ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου. Ηράκλειο, 21-25 Σεπτεμβρίου 2016, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελτών, σελ. 1-16.

Γκράτσιου 2009 = Γκράτσιου Ολ., Η Κρήτη στην ύστερη Μεσαιωνική εποχή. Η μαρτυρία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής. Ρέθυμνο 2012.

Greene 2000 = M. Greene, A Shared World. Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean. Princeton 2000.

Detorakis 1994 = T. E. Detorakis, History of Crete, τόμ. Β΄ 1, Β΄ 2, Herakleion 1994.
Δημητροκάλης 1976 = Δημητροκάλης Γ., Οι Δίκογχοι Χριστιανικοί Ναοί, Αθήνα 1976.

Δρίτσα, Κατσαλής, Συγγελάκη 2015= Δρίτσα Α., Κατσαλής Γ., Συγγελάκη Ε., «Κτηριακή Στερέωση–Αποκατάσταση & Συντήρηση Τοιχογραφιών Ναού Αγίου Νικολάου στο Μιλιαρίσι Μονοφατίου». Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 3, σ. 411-421.

Θεοχαροπούλου 2000 = Θεοχαροπούλου Ε., Συμβολή στη μελέτη των σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών της Κρήτης από τον 10ο μέχρι τον 13ο αιώνα, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ). Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2000.

Θεοχαροπούλου 2002 = Θεοχαροπούλου Ε., «Οι τοιχογραφίες του Ναού του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στον Άγιο Βασίλειο Πεδιάδας», Ανάτυπο από τον 9ο τόμο της Κρητικής Εστίας, Χανιά 2002, σελ. 60-61.

Θεοχαροπούλου 2004 = Θεοχαροπούλου Ε., «Οι τοιχογραφίες του ναού των Εισοδίων Θεοτόκου στο Χουμέρι Μονοφατίου», Κρητική Εστία, Περίοδος Δ΄ - Τόμος 10, Χανιά 2004, 133-196.

Καλομενόπουλος 1894 = Καλομενόπουλος Ν., Κρητικά, ήτοι τοπογραφία και οδοιπορικά της νήσου Κρήτης. Επιτόπιος μελέτη, Αθήνα 1894.

Κατσαλής 2017 = Γ. Κατσαλής, «Πατητήρια και οινοποίηση στην περιοχή των Κουνάβων κατά την περίοδο της βενετοκρατίας», στο Αικ. Μυλοποταμιτάκη επιμ., σελ. 235–251.

Κοτσώνας, Συθιακάκη, Χανιώτης 2021 = Α. Κοτσώνας, Β. Συθιακάκη, Α. Χανιώτης, «Ανασκαφή στη Λύκτο, 2021», Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, τόμ. 2021 (2021), σ. 213-264.

Λεμπέση 1971 = Λεμπέση Α., «Λύττος, Αφρατί», Αρχαιολογικόν Δελτίον, τόμ. 26 (1971), Χρονικά, σελ. 493-500.

Βιβλιογραφία

Μαυράκη-Μπαλανού, Καστανάκης, Τζιαμπάσης 2013 = Μαυράκη-Μπαλανού Μ., Καστανάκης Αλ., Τζιαμπάσης Κ., «Ρωμαϊκές αγροικίες στην περιοχή του Φράγματος Αποσελέμη, στην περιοχή των χωριών Αβδού, Σφεντύλι και Ποταμιές, νομού Ηρακλείου», Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 3. Πρακτικά της 3ης Συνάντησης, Ρέθυμνο, 5-8 Δεκεμβρίου 2013, Π. Καραναστάση, Τζιγκουνάκη Α., Τσιγωνάκη Χ. (επιστημ. επιμ.), τόμ. Α', Ρέθυμνο 2015, σελ. 387-393.

Μπορμπουδάκης 1972 = Μπορμπουδάκης Εμ., Μεσσαιωνικά Μνημεία Κρήτης, Ναός Αγίου Αντωνίου Μελεσών, Αρχαιολογικό Δελτίο 27, 1972, σελ. 660.

Μυλοποταμιτάκη 1999 = Μυλοποταμιτάκη Αικ., Χουδέτσι, Ναός Αγίου Νικολάου, Αρχαιολογικό Δελτίο 54, 1999, σελ. 896.

Ξανθουδίδης 1926 = Στ. Ξανθουδίδης, Επαρχία και πόλεις Κρήτης. Εκ του τοπωνυμίου Κρήτης. Αθήνα 1926.

Ranoutsaki Ch. 2014 = Ranoutsaki Ch., «Darstellungen des Franziskus von Assisi in den Kirchen Kretas», Iconographica. Studies in the history of images XIII, 2014, σ. 82-99

Παναγιωτάκης, Παναγιωτάκη, Guzowska, Πασχαλίδης, 2006 = Παναγιωτάκης Ν., Παναγιωτάκη Μ., Guzowska Μ., Πασχαλίδης Κ., «Μελετώντας τη Μέση και την Ύστερη Εποχή του Χαλκού στην Επαρχία Πεδιάδας της Κεντρικής Κρήτης», Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006), τόμος Α2, Προϊστορικοί χρόνοι. Τοπογραφία-Οικιστική-Αρχιτεκτονική, -Ανάπτυξη-, Χανιά 2011, σελ. 747-773.

Πλάτωνας 1948 = Πλάτωνας Ν., Αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το 1948, Κρητικά Χρονικά τομ. 2 1948, σελ. 590

Πλάτωνας 1949 = Πλάτωνας Ν., Αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το 1949, Κρητικά Χρονικά τομ. 3 1949, σελ. 592.

Σπανάκης 1991 = Στ. Σπανάκης, Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων (μητρώον των οικισμών), τόμ. Α', Ηράκλειο 1991.

Σπανάκης 1993 = Σπανάκης, Στ., Πόλεις και Χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων: μητρώον των οικισμών. Τόμος 2. Ηράκλειο 1993.

Σπανάκης 2006 = Σπανάκης Στ., Πόλεις και Χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων, τ. Β., Ηράκλειο 2006.

Τσουγκαράκης, Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη 2000 = Τσουγκαράκης, Δ., Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Ε. «Ανέκδοτα χαράγματα και επιγραφές από ναούς και μονές της

Βιβλιογραφία

Κρήτης» Στ. Μαρκόπουλος, Αθ. & Μαυρομάτης Γ. (επιμ.), Ενθύμησις Ν. Παναγιωτάκη. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. 681-73.

Φαράκλας, Κατάκη, Κοσσυβά, Ξιφαράς, Παναγιωτόπουλος, Τασούλας, Τσατσάκη, Χατζηπαναγιώτη 1998 = Φαράκλας Ν., Κατάκη Ε., Κοσσυβά Α., Ξιφαράς Ν., Παναγιωτόπουλος Εμ., Τασούλας Γ., Τσατσάκη Ν., Χατζηπαναγιώτη Μ., Οι επικράτειες των αρχαίων πόλεων της Κρήτης, μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 1998.

Φουστέρης 2006 = Φουστέρης Γ., Εικονογραφικά προγράμματα σε βυζαντινούς σταυρεπίστεγους ναούς. Διδακτορική διατριβή. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2006.

Χατζηδάκης 1952= Χατζηδάκης Μ., Τοιχογραφίες στην Κρήτη, Κρητικά Χρονικά τομ.6, 1952, σελ.69.